

11-12
2020

ISSN 0132-618x
1928-жылдан баштап чыгууда

ЭЛ АГАРТУУ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИНИН
“АРДАК БЕЛГИСИ” ОРДЕНДҮҮ ИЛИМИЙ-ПЕДАГОГИКАЛЫК ЖАНА МЕТОДИКАЛЫК
ЖУРНАЛЫ

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКИЙ ОРДЕНА «ЗНАК ПОЧЕТА» ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL AND METHODOLOGICAL ORDER "BADGE OF HONOR" MAGAZINE
OF THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Редколлегия

1. **Анаркулов Х.** – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
2. **Акматалиев А.А.** -филология илимдеринин доктору, академик
3. **Биялиев К.** - педагогика илимдеринин доктору.
4. **Исаков К.** - филология илимдеринин доктору, профессор.
5. **Ишекеев Н.** – педагогика илимдеринин доктору, профессор.
6. **Ниязов Т.** – география илимдеринин кандидаты, профессор.
7. **Оморov И.** - география илиминин кандидаты.
8. **Өмүрбеков Т.** –тарых илимдеринин доктору, профессор.
9. **Соронкулов Г.** – педагогика илимдеринин кандидаты.
10. **Тайтелиев Ч.** –“Эл агартуу” журналынын баш редактору.

Редколлегия

1. **Анаркулов Х.** – доктор педагогических наук, профессор.
2. **Акматалиев А.А.** –доктор филологических наук, академик.
3. **Биялиев К.** - доктор педагогических наук .
4. **Исаков К.** - доктор филологических наук, профессор.
5. **Ишекеев Н.** – доктор педагогических наук, профессор .
6. **Ниязов Т.** – кандидат географических наук, профессор.
7. **Оморov И.** - кандидат географических наук .
8. **Өмүрбеков Т.** –доктор исторических наук, профессор.
9. **Соронкулов Г.** – кандидат педагогических наук.
10. **Тайтелиев Ч.** –гл. редактор журнала “Эл агартуу”.

Editorial board

1. **Anarkulov H.** - doctor of pedagogical sciences, professor.
2. **Akmataliev A. A.**- doctor of philological sciences, academic.
3. **Biyaiev K.** - Doctor of Education.
4. **Isakov K.** - Doctor of Philology, Professor.
5. **Ishekeev N.** - doctor of pedagogical sciences, professor.
6. **Niyazov T.** - Candidate of Geographical Sciences, Professor.
7. **Omorov I.** - Candidate of Geographical Sciences.
8. **Omurbekov T. A.** - doctor of historical sciences, professor.
9. **Soronkulov G.** - PhD.
10. **Taiteliev Ch.** - main editor of magazine "El agartuu".

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCE

Аскар кызы Жылдыз
 педагогика илимдеринин кандидаты,
 Ж.Баласагын атындагы КУУнун ага окутуучусу,
 Электрондук почта: askarovaj1978@mail.ru

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ

Аскар кызы Жылдыз
 кандидат педагогических наук, старший преподаватель Кыргызского Национального
 Университета имени Ж.Баласагына.
 Электронная почта: askarovaj1978@mail.ru

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛЕКСИКИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА

Askar kyzy Zhyldyz
 candidate of pedagogical Sciences, senior lecturer of the Kyrgyz national University
 named after Zh. Balasagyn.
 Email address: askarovaj1978@mail.ru

METHODS OF TEACHING VOCABULARY OF THE KYRGYZ LANGUAGE

Аннотация. Макалада профессор К.К.Сартбаевдин кыргыз тилинин лексикасын окутуу боюнча концепциясы талданды. Ошондой эле лексиканы окутуунун айрым маселелери жана аны окутуунун орчундуу маселелери тууралуу айтылат.

Түйүндүү сөздөр: лексика, лексиканы окутуу, сөз өстүрүү, синоним, антоним, омоним, сөздүн лексикалык мааниси, лексикалык көнүгүүлөр, лексикалык талдоо.

Аннотация. В статье анализируется концепция профессора К.К.Сартбаева по преподаванию лексики кыргызского языка. Также здесь рассмотрены вопросы преподавания лексики в школе, разработаны методы и приемы её преподавания и предложены к применению на учебном процессе.

Ключевые слова: лексика, преподавание лексики, развитие речи, синоним, антоним, омоним, лексическое значение слова, лексические упражнения, лексический разбор.

Annotation. The article analyzes the concept of Professor KKSartbaev for teaching vocabulary of the Kyrgyz language. Also here are considered the issues of teaching vocabulary at school, developed methods and techniques for teaching it and proposed for use in the educational process.

Keywords: vocabulary, vocabulary teaching, language development, synonym, antonym, homonym, lexical meaning of the word, lexical exercises, lexical analysis.

Профессор К.К.Сартбаев методикалык эмгегинде кыргыз тилинин лексикасын окутууга өзүнчө кайрылбастан, аны сөз өстүрүү иштери менен биримдикте карап, кыскача гана токтолгон. Окумуштуунун бул маселе боюнча айткан ой-пикирлеринин негизин төмөнкү маалыматтар түзөт: «Лексикалык жумуштардын мазмунуна карай төмөндөгүдөй милдеттерди иш жүзүнө ашыруу керек:

1. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү;
 2. Сөздүн маанисин туура түшүнүүгө жана туура жазылышын өздөштүрүүгө үйрөтүү;
 3. Сөздүн көркөмдүк каражат катарында колдонулушу менен тааныштыруу;
- Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн ар түрдүү төмөндөгүдөй методикалык ыкмалары бар: сөздүн маанисин буюмдарды көрсөтүү жолу менен түшүндүрүү, сөзгө морфологиялык талдоо жүргүзүү жолу менен түшүндүрүү, бир сөздүн маанисин

экинчи бир сөз менен айтуу аркылуу түшүндүрүү, которуу аркылуу түшүндүрүү ж.б. [3, 226].

Кыргыз тилинин лексикасын окутууда көрсөтүлгөн милдеттер менен ык-жолдор азыркы учурда да колдонулуп келе жатат. Бирок аталган метод-ыктарды колдонуу менен чектелүү окутуунун азыркы талаптарына жооп бербейт. Демек, лексиканы окутуунун методикасын учурга ылайык өркүндөтүү зарылдыгы бар. Кыргыз тилинин лексикасын окутууга К.К.Сартбаевден башка А.Осмонкулов, Б.Сарымсакова, З.Тагаева ж.б. кайрылышып, өз пикирлерин билдиришкен. Методикалык эмгектерге таянуу менен лексиканы окутуунун методикасын иштеп чыгып, пайдаланууга сунуш кылабыз.

1. Лексиканы окутуунун максаты жана милдети.

Лексиканы окутуунун максаты:

- кыргыз тилинин лексикалык системасы боюнча жалпы маалымат берүү;
- окуучуларга лексикалык бирдиктерди аныктоого машыктыруу;
- окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө лексикалык бирдиктерди пайдалануунун ар кандай ыкмалары менен тааныштыруу.

Лексиканы окутуунун милдеттери:

- окуучуларга «сөз» – лексиканын эң негизги бирдиги экендигин түшүндүрүү;
- окуучулардын сөз байлыгын кеңейтүү;
- окуучуларга кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, синоним, омоним, антоним ж.б. лингвистикалык сөздүктөрдү колдонууга машыктыруу;
- өз кебинде синоним, омоним жана антонимдерди жана фразеологизм сөздөрдү колдонууга көнүктүрүү;
- адабий тилдин нормасында туура сүйлөөгө көнүктүрүү.

Азыркы күндө орто мектептерде колдонулган кыргыз тилинин окуу программасынын талаптары боюнча окуучулар лексика бөлүмүндө төмөнкүлөрдү билүүсү керек: «Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү – кыргыз тилин окутуунун негизги милдеттеринин бири, кыргыз тилинин сөз курамы лексика бөлүмдөрү менен байланыштыруу. Мында окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү максатында сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн лексикалык-семантикалык маанисин талдоо, синонимдерин, антонимдерин аныктоо, фразеологиялык айкалыштардын маанилерин чечмелөө; тааныш эмес сөздөрдү пайдалана билүү, диалектилик, говордук сөздөрдү ыктуу пайдалана алуу жана алар аркылуу (окуучулардын) ж.б. көндүмдөрдү калыптандыруу. Бул багыттагы иштерди аткаруу аркылуу окуучулардын сөздүк корун байытууга, сөзгө сергек мамиле кылууга, кыргыз тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдаланууга үйрөтүү» [1, 3].

Кыргыз тилинин лексикасын мектептерде окутууда мугалим сөздөрдүн лингвистикалык табиятын толук өздөштүрүп, ар бир сабактын темасына жана максатына ылайык пайдаланышы талап кылынат.

2. Лексиканы окутуунун мазмуну.

Сөз – тилдин маани берүүчү эң негизги бирдиги.

Сөздүн лексикалык мааниси. Бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр. Сөздүн өтмө жана тике мааниси.

Синонимдер, Омонимдер. Антонимдер.

Фразеологизмдер жана аны кеп ишмердүүлүгүндө колдонуу.

Кыргыз адабий тилиндеги лексикалык нормалар.

Профессор З.Тагаева сөздүн лингвистикалык мүнөздөмөсүнүн төмөнкүдөй белгилерин берген:

1. Белгилүү бир лексикалык мааниге ээ болуп, кепте айтылып жаткан ойдун талабына ылайык эркин колдонулат да, пикир алышуу куралынын милдетин аткарат.

2. Башка лексикалык бирдиктерден айырмачылыкты түзүп, өз алдынча тыбыштык бүтүндүктөн турат.

3. Лексикалык-грамматикалык белгилери боюнча бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот.

4. Адабий тилде жалпыга бирдей даражадагы түшүнүктү билдирет [4, 10].

3. Лексиканы окутуудагы негизги түшүнүктөр.

Мектептерде лексика бөлүмү 5-6-класстарда жана 10-11-класстарда окутулат.

5-6-класстарда лексика боюнча жалпы маалымат берилип, андан кийин бир маанилүү жана көп манилүү сөздөр, сөздүн өтмө жана тике мааниси, синоним, антоним жана омонимдер окутулат. Ал эми 10-11-класстарда синоним, антоним жана омонимдердин пайда болуу жолдору, алардын бөлүнүштөрү, фразеологизмдер окутулат.

Тилдин лексикалык байлыгынын негизги бөлүгүн синонимдер түзөт.

Тилдеги синоним сөздөр төмөндөгүдөй мүнөздөмөлөргө ээ:

1. Синонимдик сөздөр бир гана түшүнүктү же бири-бирине жакын түшүнүктөрдү билдирет.
2. Тыбыштык курамы ар башка болот.
3. Сырткы формасына, тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, маанилештигине карай, синонимдер бир сөз түркүмүнө тиешелүү болот.
4. Синонимдер семантикалык жактан, окшоштугу жана грамматикалык жактан бир категорияга (бир сөз түркүмүнө) тиешелүүлүгү алардын синтаксистик бирдей функцияны аткарышын шарттайт б.а. сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарат.

4. Лексиканы окутуу процессинде өздөштүрүлгөн көндүмдөр:

- кеп ишмердүүлүгүндө сөздөрдү лексикалык маанисин түшүнүү менен колдонуу;

- тексттен каймана маанидеги сөздөрдү таап, анын тексттеги маанисин аныктоо;
- кеп ишмердүүлүгүндө синоним, антоним сөздөрдү пайдалануу;
- кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн, синоним, антоним, омоним жана фразеологизм сөздүктөрүн пайдалануу;
- тексттен көркөм сөз каражаттарын табуу (эпитет, метафора, метонимия ж.б.)
- кеп ишмердүүлүгүндө көркөм сөз каражаттарын пайдалануу;
- кеп ишмердүүлүгүндө фразеологизмдерди пайдалануу.

5. Лексиканы окутуунун принциптери:

- экстралингвистикалык принцип – ар кандай лексикалык эреже-аныктамаларды түшүндүрүүдө, реалдуу турмуштан алынган мисалдарга таянуу менен түшүндүрүү;
- лексика-грамматикалык принцип – сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин салыштыруу аркылуу түшүндүрүү;
- лексика-семантикалык принцип – сөздөрдүн лексикалык маанилерин түшүндүрүүдө парадигмалык жана семантикалык процесстери менен байланышта өздөштүрүү;
- диахрондук принцип – сөздөрдү тилдеги жана коомдогу өзгөрүүлөрүн тарыхый планда салыштырып түшүндүрүү.

6. Лексикалык көнүгүүлөр жана лексикалык талдоо жүргүзүү.

Кыргыз тилинин башка бөлүмдөрүн окутууда кеңири колдонулган талдоо иштери лексиканы окутууда да кеңири колдонулуп, ал өз натыйжасын берип келе жатат. Талдоонун түрлөрүнүн жүргүзүлүшү бир чети активдүү окутуу ыкмасын түзсө, экинчи жагынан дайыма аткарылуучу көнүгүүлөр системасы катары кабыл алынат. Талдоо

ишин аткаруу менен теориялык эрежелерди практика менен байланыштыруу билгичтиги жаралып, окуучулардын байланыш кебинин өсүүсүнө түрткү берип, сөздөрдү туура тандап, колдоно билүүгө жана стилдик өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүүгө машыгышат. Бул түшүнүктү профессор К.К.Сартбаевдин төмөнкү сөзү менен далилдөөгө болот: «Талдоо иштерин туура уюштурулушунун натыйжасында окуучуларга тилдеги фактыларды өз беттеринче тааный билүүгө, тилден алган билимдерин эстеринде бек сактап калууга, теориялык билимдерин практикада пайдалана билүүгө жана илимге кызыгуу навыктарын аналитикалык жөндөмдүүлүгүн, логикалык ойлоосун өстүрүүгө жетишет» [3, 147].

Мектеп практикасында лексикалык талдоо иши сөздөрдүн семантикалык түшүндүрмөсүн тактоо жана грамматикалык маанилерин көрсөтүү менен чектелген учурлары көп болот. Ал жетишсиз. Окуу китептеринде лексиканын илимий негиздери кандай системада жана удаалаштык баскычта берилсе, дал ошондой этап менен талдоо ишин улам толуктап, тереңдетип жүргүзүү зарыл.

Демек, сөздөргө лексикалык гана так талдоо жүргүзүп, грамматикалык жагын чаташтырбоо керек. Бул учурда сөздөрдүн грамматикалык маанилери боюнча талдоонун зарылдыгына карап гана

байланыштырса болот. «Ошондуктан сөздөрдүн грамматикалык жагын система катары алып, лексикалык материалдар менен дайыма бирдей кароого болбойт».

Кыргыз тилинин лексикасын окутууда «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгүнөн», «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгүнөн», «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгүнөн» туура пайдалана билип, сөз байлыктарын өстүрүп, оозеки жана жазуу кептеринде колдонууга көнүгүүлөрү керек.

Ошондой эле кыргыз тилиндеги орфографиялык, фразеологиялык, морфологиялык, этимологиялык, ономастикалык, диалектологиялык, лингвистикалык сөздүктөрү менен программалык материалдардын негизинде максаттуу, үзгүлтүксүз, жандуу түрдө иштөө аркылуу окуучулардын лексикалык корунун өстүрүп, таанып-билүүчүлүгүн калыптандырууга аракеттерди кылуу талабы коюлат.

Лексиканы окутуу кыргыз тилинин башка бөлүмдөрүн окутуудан өзгөчөлөнүп тургандыктан, лингвистикалык сөздүктөрдү колдонуу көндүмдөрүнө ээ кылуу зарыл. Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдө тилдик мүмкүнчүлүктөрүнө гана көңүл бурбастан, аларга сөздүн лексикалык маанисин үйрөтүү аркылуу тарбиялоо милдети да каралышы шарт.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11 класстары үчүн. – Бишкек, 2013. –76 б.
2. **Осмонкулов А.** Кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери. – Бишкек, 2006. –392 б.
3. **Сартбаев К.К.** Кыргыз тилин окутуунун методикасы. 6-басылышы. – Фрунзе: Мектеп, 1978. – 308 б.
4. **Тагаева З.** Мектеп курсунда лексиканы окутуу. – Ош, 2006. – 120 б.
5. **Чыманов Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Бишкек: Турар, 2009. –488 б.

Оторбаев Б. К.

Ж.Баласагын атындагы КУУнун доценти

КОМПЕТЕНЦИЯ, КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ, ОКУУЧУЛАРДЫН КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРҮН ӨЗӨКТҮК КОМПЕТЕНЦИЯЛАР НЕГИЗИНДЕ ӨНҮКТҮРҮҮ

Оторбаев Б. К.

доцент КНУ им. Ж.Баласагына

КОМПЕТЕНЦИЯ, ВИДЫ КОМПЕТЕНЦИЙ, РАЗВИТИЕ У УЧАЩИХСЯ ОСНОВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

B. K. Otorbaev

Associate professor of KNU named after J. Balasagyn

COMPETENCE, TYPES OF COMPETENCIES, DEVELOPMENT OF STUDENTS ' CORE COMPETENCIES

Аннотация: Макалада компетенция, компетенциялардын түрлөрү, окуучулардын компетенттүүлүктөрүн өзөктүк компетенциялар негизинде өнүктүрүү маселелери каралат.

Түйүндүү сөздөр: компетенция, компетенттүүлүк, компетенттүү мамиле, кесиптик компетенциялар.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы компетенций, видов компетенций и вопросы развития у учащихся основных компетенций.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, компетентный подход, профессиональные компетенции.

Annotation: the article deals with the issues of competencies, types of competencies and the development of students ' core competencies.

Keywords: competence, competency, competent approach, professional competence.

Компетенция, компетенттүүлүк, компетенттүү мамиле. Кыргыз адабиятын мектепте окутуудагы компетенциялардын түрлөрү. Кесиптик компетенциялар.

Учурда мектептик жана ЖОЖдук билим берүү тармагында өзгөчө маанилүү болуп турган компетенция түшүнүгү кайсы бир окуу предметин, мисалы, кыргыз адабиятын окутуу методикасындагы жалпы жана жекече максаттарды аныктоодо колдонулат. Мектептик билим берүүдө мына ушул «компетенция» термини менен катар «компетенттүүлүк» (иш билгилик) термини пайдаланылат.

Көп маанилүү компетенция термининин сөздүктөрдө аныкталып берилген маанилеринин бири – бул адистин белгилүү бир тармак боюнча жакшы маалыматтуу болушу, билимдерге, тийиштүү тажрыйбаларга ээ экендиги. Азыркы заманбап методика илиминде компетенция – бул кайсы бир окуу предметин, мисалы, кыргыз адабияты предметин өздөштүрүүгө делинген билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн жыйындысы, буларга ээлик кылууга карата мүмкүнчүлүк.

Компетенттүүлүккө Интернет булактарда бир катар аныктамалар берилип жүрөт. Мисалы мындайча: «Компетенттүүлүк – бул жеке адамдын кайсы бир ишмердүүлүктүн түрү боюнча жетишкендиктеринин деңгээли». Ошондой эле

«компетенттүүлүк – бул 1) жетектөөчү органдын, кызмат адамынын ыйгарым укуктарынын аймагы, алар чечим алуу укугуна ээ суроолор тизмеги; 2) бул же тигил тармакка тийиштүү билимдер, тажрыйбалар» деп дагы аныкталып келет.

Профессор А.Муратовдун аныктоосунда: «компетенттүүлүк бул натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүү үчүн ыңгайлуу жүрүш-туруш модели, алгоритм, кыймыл-аракеттерди ишке ашыруунун жолдору» болуп эсептелинет.(1. 61-б.) Профессор Б.Акматов компетенттүүлүктү «билим берүүнү жолго коюучу мазмундук жана формалык жаңылануу катары сунушталып жаткан жаңы багыт» катары карайт. (2. 71-б.)

Ал эми биздин түшүнгөнүбүздө: компетенттүүлүк – бул инсандын түзүлгөн компетенциянын негизинде кайсы бир ишмердүүлүктү аткарууга карата билгиликтүүлүгү, жөндөмдүүлүгү, мүмкүнчүлүгү, тийиштүү көндүмдөргө ээ экени.

Инсандын компетенттүүлүгү белгилүү бир түзүмгө ээ, мунун түзүмдүк бөлүктөрү адамдын күнүмкү, кесиптик жана социалдык жашоонун ар түрдүү көйгөйлөрүн чечүүгө карата жөндөмдүүлүгү менен байланышкан. Ушунда «компетенция» түшүнүгүнүн негизин түзүүчү элементтерди аныктап алуу зарыл болуп турат. Карайлы:

Билимдер– бул ишти аткаруу үчүн талап кылынуучу фактылардын жыйындысы. Билимдер

адам эмгектенген интеллектуалдык контекст эсебинде көрүнөт.

Көндүмдөр– бул белгилүү бир милдетти аткаруунун каражаттарына жана усулдарына ээлик кылуу. Көндүмдөр үчүн жалпы болуп алардын конкреттүүлүгү эсептелинет.

Жөндөмдүүлүк– белгилүү бир милдетти аткарууга тубаса ийкемдүү болуу. Жөндөмдүүлүк мааниси жагынан бөтөнчө шыктуулук түшүнүгүнө жакындашат.

Өзүн алып жүрүүнүн бир калыптуулугу милдеттерди аткаруу үчүн жүзөгө ашырылуучу иш-аракеттердин көзгө көрүнгөн формаларын билдирет. Өзүн алып жүрүү кырдаалга карата мурасталып алынган жана кийинчерээк иштелип чыккан мамилелерди жана да кырдаалдык дүүлүктүргүчтөрдү өзүнө камтыйт.

Чымыркануу– бул менталдык жана денелик ресурстарды белгилүү бир багытка аң-сезимдүү түрдө жумшоо. Чымыркануу жумушчу этиканын өзөгүн түзүп турат. Адамдын жөндөм-шыгынын жетишсиздигин же орточо жөндөмдүүлүгүн кечирүүгө болот, бирок жетишсиз чымыркануу түк кечирилбейт.

Азыркы шарттарда бизди көбүрөөк кызыктырганы – билим берүүгө карата **компетенттүү мамиле**. Окумуштуулардын пикиринче, билим берүүгө карата компетенттүү мамиле билим берүүчүлүк процессти ой элегинен өткөрүүнү бир бүтүнгө бириктирүүнү көңүлгө алат, мунун жүрүшүндө окуучунун инсандык позициясынын, анын өзүнүн ишмердүүлүгүнүн окуу предметине, биздин мисалыбызда, кыргыз адабияты предметине карата мамилесинин түзүлүп калыптануусу ишке ашат.

Компетенттүү мамиле билим берүүчүлүк процесске, биринчи кезекте, билим берүүнүн мазмунун, түзүмүн мыктылап тандоо зарылдыгына жаңылык киргизет. Бирок компетенттүүлүктүн негизинде анык инновациялык окутуу маалыматтык технологияны өзгөрткөндөн эле өзүнөн өзү боло калбайт, ал билим берүүнүн жаңы стратегияларын өнүктүрүүнүн негизинде ишке ашырылат. Ушунда мектептик билим берүүдөгү компетенциялар системасын аныктап алуу зарыл, ал үч баскычтуу иерархиядан турат:

- өзөктүк (негизги) компетенциялар, булар билим берүүнүн жалпы мазмунуна тийиштүү болушат;
- предмет аралык (жалпы предметтик, транспредметтик) компетенциялар, булар окуу предметтеринин жана билим берүүчүлүк мекемелердин аныкталып берилген алкагына тийиштүү болушат;
- атайын предметтик компетенциялар, булар алдыдагы эки деңгээлге карата жекеликтик болуп эсептелишет.

Бул аталган компетенциялар системасы, бир тарабынан, мектептик циклдин бардык окуу предметтеринин комплексинде түзүлөт, экинчи тарабынан, бизди кызыктырган кыргыз адабияты сабактарында бири-бири менен өз ара жуурулушуп кетишет.

Өзөктүк (негизги) компетенциялар психологиялык-педагогикалык көз караштан алганда, окуп-таанып билүүчүлүк ишмердүүлүк процессинде түзүлүүгө тийиш болгон билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн жана баалуулук мамилелердин деңгээлинде окутуунун натыйжалары менен карым-катышта болушат. Мында окуучулардагы баалуулук мамилелер көңүлгө алынат:

– дүйнөлүк гуманитардык билимдин курамдык бөлүгү катары кыргыз адабияты предметине кызыгуунун келип чыгышы;

– чыгармачылык элестетүүнүн, эстетикалык татымдын өнүгүшү;

– өздүк турмуштук позициянын жаралышы;

– көркөм адабияттын искусствонун башка түрлөрү менен байланышын түшүнүү;

– кыргыз адабияты предмети аркылуу өлкө, инсан, коом, дүйнө жүзү ж.б. сыяктуу социалдык жана табияттык түшүнүктөрдүн жалпылыгы.

Мектепте кыргыз адабиятынан билим берүүдөгү жетектөөчү максат– квалификациялуу окурманды даярдоо аркылуу толук кандуу инсанды калыптандыруу. Мындагы адабий билим берүүнүн негизи –программада сунушталган көркөм туундуларды текстуалдуу өздөштүрүү жана тереңдетип үйрөнүү, калемгерлердин чыгармачылык жолу, сүрөткерлик өнөрканасы менен таанышуу. Окуучуларга деп өзөктүк компетенцияларды түзүү милдетине V–IX класстардын кыргыз адабияты курсунун түзүмү жана мазмуну баш ийдирилген.

Мектепте кыргыз адабиятын үйрөнүүдөгү **предмет аралык компетенцияларда** белгилүү бир даражада окуу предметтеринин бекем алкактарынан тышкарыга өтүүгө мүмкүндүк түзүлөт, окуу предметтери үчүн кыйла жогорку деңгээлдеги максаттарды жүзөгө ашырууга алып баруучу жалпы темалар белгиленет.

Дидактикалык максаттардан көз карандылыкта предмет аралык компетенциялардын: а) усулдары жана ыкмаларынын жалпылыгы, б) билимди берүүнүн формалары, в) билгичтиктерди жана көндүмдөрдү түзүп калыптандыруу, г) окуу предметтеринин окуучулардын интеллектуалдык-таанып билүүчүлүк жөндөмдүүлүктөрү планындагы жалпылыгы, д) окуп, билим алуу ишмердүүлүгүндө өзгөчө жигердүүлүктү жана өз алдынчалуулукту тарбиялоо көз караштарынан чыгып кароого болот.

Кыргыз адабияты сабагында предмет аралык байланыштар системалуу түрдө жүзөгө ашырылганы ылайык. Ушунда адабият мугалими предмет аралык байланыштарды үстүртөн эмес, анын терең мазмундуу маңызынан алып карашы керек.

Кыргыз адабиятын үйрөнүүгө карата **атайын (спецификалык) компетенциялар**, бир тарабынан, өзөктүк жана предмет аралык компетенцияларды, экинчи тарабынан, окуучулардын окуп, билим алуу ишмердүүлүктөрүнүн баалуулук-маанилик, интеллектуалдык-таанып билүүчүлүк, социалдык-коммуникативдик жана көркөм-эстетикалык аспектилери өз ичине камтыйт.

Атайын компетенцияларда төмөнкүлөрдүн болушу көңүлгө алынат:

- маалыматты оозеки жана жазуу формаларында адекваттуу кабылдоо билгичтигин өнүктүрүү жана өркүндөтүү;
- коммуникативдик максаттарга жана милдеттерге ылайык кепти оозеки жана жазуу формаларында жеткире билүү билгичтигин өнүктүрүү жана өркүндөтүү;
- тарыхый-адабий жана теориялык-адабий мүнөздөгү билимдерге ээ болуу;
- адабий чыгарманы, анын текстин талдоонун билгичтиктерин жана көндүмдөрүн калыптандыруу;
- квалификациялуу окурманды тарбиялоо.

Ушунда мугалимдин – кыргыз адабияты мугалиминин **кесиптик компетенттүүлүгүнө**, андагы **компетенцияларга** токтоло кетүү ылайык болуп турат. Мектеп мугалиминин кесиптик компетенттүүлүгү дегенде андагы ийгиликтүү педагогикалык ишмердүүлүк үчүн зарыл кесипкөйлүк жана инсандык сапаттардын жыйындысы түшүнүлөт. Педагогикалык ишмердүүлүктү, педагогикалык алака-катышты жетиштүү жогорку деңгээлде жүзөгө ашырган, окуучуларды окутууда жана тарбиялоодо туруктуу жогорку натыйжаларга жетишкен мугалим кесиптик жактан компетенттүү делинет.

Кесиптик компетенттүүлүктү өнүктүрүү – бул чыгармачылык жекеликти өнүктүрүү, педагогикалык инновацияларды кабылдоочулукту, өзгөрүүлөрдү педагогикалык чөйрөгө ылайыкташуу жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу. Коомдун социалдык-экономикалык жана руханий өнүгүүсү мугалимдин, биринчи кезекте, кыргыз адабияты мугалиминин кесиптик деңгээлинен түздөн-түз көз каранды. Демек, мектептеги адабият мугалиминин адистик чеберчилигин, кесипкөйлүгүн дайым, үзгүлтүксүз жогорулатып туруу зарыл. Бул үчүн филологиялык ЖОЖду аяктап жаткан жаш адис мектеп мугалимдерине делинген **кесиптик компетенциялардын** төмөндөгүдөй талаптарын аткаруу мүмкүнчүлүгүнө жетишүүсү керек:

1) Жалпы кесиптик:

- окулуп жаткан предметтин теориясынын негизги жоболору жана концепциялары, адабий талдоо жана адабий тексттин интерпретациясы, кыргыз адабиятынын азыркы абалы жана перспективалары жөнүндө билимин көрсөтүүгө жөндөмдүү;
- заманбап маалымат технологияларын жана салттуу методдорду колдонуу менен адабият фактыларын чогултуп, талдоо жүргүзүүнүн базалык ыктарына ээ.

2) Илимий-изилдөө ишмердүүлүгү:

- үйрөнүп жаткан предметтин – кыргыз адабияты предметинин теориясы жана тарыхы, адабий талдоо жана адабий текстти интерпретациялоо жаатында алган билимдерин өзүнүн илимий-изилдөө ишмердүүлүгүндө колдонууга жөндөмдүү;
- аргументтештирилген адабий билимдин ыкмаларынын негизинде илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө жөндөмдүү;

- илимий обзорду, аннотацияны даярдоону, изилдөөнүн тематикасына жараша библиография жана реферат түзүүнү билет, негизги библиографиялык булакты жана издөө системасын пайдаланат;
- илимий дискуссияларга илимий докладдар, маалыматтар менен катышууга, изилдөөнүн материалдарын оозеки, жазуу жана виртуалдык (маалымат торчолоруна жайгаштыруу) түрүндө бере билүүгө жөндөмдүү.

3) Педагогикалык ишмердүүлүк:

- жалпы жана атайын орто билим берүү мекемелеринде кыргыз адабия-тынан сабак берет жана класстан тышкары иштерди жүргүзө алат;
- колдонуудагы усулдардын негизинде кыргыз адабияты сабактарын жана класстан тышкаркы иш-чараларды өткөрүүчүн окуу-методикалык материалдарды даярдоого жөндөмдүү;
- окуучуларга адабий билимди жайылтуу жана жалпыга түшүнүктүү кылуу, алар менен тарбия иштерин жүргүзүү жаатында даярдыгы бар.

4) Колдонмо ишмердүүлүк:

- адабий тексттердин ар түрдүү типтерин ондоп, иштеп чыгуунун базалык ыкмаларына ээ (корректур, редакциялоо, комментарий берүү, рефераттоо ж.б.).

5) Долбоордук ишмердүүлүк:

- билим берүү жана маданий агартуу мекемелерине, социалдык-педагогикалык, гуманитардык-уюштуруучулук, китеп чыгаруу, массмедиялык жана коммуникация чөйрөлөрүнө тийиштүү ар түрдүү долбоорлорду иштеп чыгууга жана жүзөгө ашырууга жөндөмдүү.

6) Уюштуруучулук-башкаруучулук ишмердүүлүк:

- өз алдынча кесиптик эмгек процессин уюштурат; кесиптик жаамат-тарда иштей билет; жогоруда аталган кесиптик ишмердүүлүктүн бардык түрлөрүнүн жааматтык иш-чараларын тийиштүү материалдар менен камсыз кыла билет.

2. Өзөктүк компетенциялардын бөлүнүштөрү. Адабият сабагында окуучулардын компетенттүүлүктөрүн өзөктүк компетенциялар негизинде өнүктүрүү.

Мектептик билим берүүдөгү өзөктүк компетенциялар өзүнүн мүнөзү жана колдонулуу даражасы боюнча универсалдуу болушат. Аларды түзүү ар бир окуу предметинин алкагында жүзөгө ашырылат. РФнын Билим берүү академиясынын корр.-мүчөсү А.В.Хуторскийдин (1959-жылы туулган) классификациясына ылайык, өзөктүк компетенциялардын курамына төмөндөгүлөр киргизилет:

- Баалуулук-маңыздык компетенциялар.
- Жалпы маданий компетенциялар.
- Окуу-таанып-билүүчүлүк компетенциялар.

– Маалыматтык компетенциялар.
 – Коммуникативдик компетенциялар.
 – Социалдык-эмгектик компетенциялар
 – Инсандык өзүн өзү өркүндөтүү компетенциялары. (З. 73-б.)

Ушунда бул аталган өзөктүк компетенциялардын негизинде мектеп окуучуларынын адабият – кыргыз адабияты сабагынын жүрүшүндө компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүү маселесин чечмелөө милдети алдыга коюлуп отурат. Карайлы.

Баалуулук-маңыздык компетенциялар– бул окуучунун баалуулук багыттары, курчап турган дүйнөнү көрүү жана түшүнүү, анда багыт ала билүү, өзүнүн ролун жана эмне үчүн жаратылганын андап билүү, өзүнүн иш-аракеттери жана жасагандары максаттык жана маңыздык түзүмдөрдү тандап, чечим кабыл ала билүү жөндөмдүүлүгү менен байланышкан компетенциялар. Бул компетенциялар окуучунун окуп билим алуу жана ишмердүүлүк кырдаалдарында өзүн өзү таба билүү механизмдин камсыз кылышат.

Баалуулук-маңыздык компетенциялар төмөндөгү билгичтиктерди көңүлгө алат:

– предметке жана ишмердүүлүк чөйрөлөрүнө карата өздүк баалуулук багыттарын түзүүнү;

– иргеп алуу кырдаалдарында өздүк позициялардын негизинде өзүн өзү аныктоо ыкмаларына ээлик кылууну; чечим кабыл ала билүүнү, анын жыйынтыктары үчүн жоопкерчиликти өзүнө алууну, тандалып алынган максаттык жана маңыздык түзүмдөрдүн негизинде иш-аракеттерди жана кадамдарды ишке ашырууну;

– жалпы талаптарды жана нормаларды көңүлгө алуу менен жекече билим берүүчүлүк багыттарды жүзөгө ашырууну.

Сабак маалында адабият мугалими окуучунун бүгүн эмнени, кийинки сабакта эмнени жана кантип үйрөнүп жатканын, алынган билимдерди кийинки жашоосунда кандайча пайдалана аларын өзү үчүн так, даана көз алдына келтире алышына умтулат. Баалуулук-маңыздык компетенттүүлүктү өнүктүрүү үчүн төмөндөгү ыкмалар колдонулат:

1) Жаңы теманы үйрөнүүнүн алдында адабият мугалими окуучуларга өтүлчү чыгарма тууралуу кыскача аңгемелеп берет, ал эми окуучулар ушул тема боюнча «эмне үчүн?», «эмнеликтен?», «кандайча?», «эмнеден?», «эмне тууралуу?» деген сөздөр менен башталчу суроолорду түзүшөт, андан ары карай окуучулар менен бирдикте эң бир кызыктуусу бааланат, ушунда бир дагы суроо жоопсуз калбашы керек, окуучуларга суроолорго үйдөн ойлонуп келүү сунушталат, кийинчерээк сабак учурунда же сабактан тышкаркы маалда мугалим ага сөзсүз түрдө кайрылат. Мындай ыкма окуучуларга жалпысынан аталган теманы үйрөнүүнүн максатын түшүнүүгө гана эмес, ошондой эле ушул сабактын сабактар системасындагы ордун, демек, бул сабактын материалынын бүткүл темадагы алган ордун ой элегинен өткөрүүгө мүмкүндүк берет.

2) Кээде мугалим окуучуларга адабий туундунун кайсы бир бөлүмүн өз алдыларында

үйрөнүүнү жана бул бөлүмдүн кыскача конспектисин түзүп келүүнү үйгө тапшырма катары берет. Окуучулардын алдына бөлүмдөгү эң башкыны аныктоо, жаңы бөтөнчөлүктөрдү жазып алуу, алар мурдараак үйрөнүлгөн кайсы өзгөчөлүктөргө таянаарын аныктоо милдети коюлат. Жыйынтыгында окуучулар үйрөнүлүп жаткан материалды – көркөм чыгарманы кыйла терең түшүнүү менен эле чектелбей, ошондой эле андагы башкыны таап алып чыгууга, анын жеке башкалар үчүн эле эмес, эң башкысы, өзү үчүн да маанилүүлүгүн негиздөөгө үйрөнүшөт.

Жалпы маданий компетенциялар– бул көркөм адабиятты дүйнөлүк маданияттын бөлүгү катары түшүнүү, адабий чыгармаларды эмоционалдуу кабылдоо жана тереңдетип ой элегинен өткөрүү; адабияттын коомдогу социомаданий маанилүүлүгүн, көркөм сөздүн искусствонун бир бөлүгү катары спецификасын андап билүү; окуп үйрөнүлүшү милдеттүү адабий чыгармаларды билүү, адабий процесстин өнүгүүсүнүн эң бир маанилүү этаптары, белгилүү калемгерлердин өмүрүнүн жана чыгармачылыгынын негизги фактылары тууралуу түшүнүгүнүн болуусу; автордук ойду түшүнүү; адабият жаатында өз алдынча билим алууга болгон жөндөмдүүлүк; ошондой эле китеп окуу маданиятын калыптандыруу, бул теориялык-маданий түшүнүктөрдү өздөштүрүүнү, өз алдынча билим алууга болгон муктаждыкты өнүктүрүүнү, маалыматтык өзүн өзү камсыз кылууну, китеп жана башка да маалымат булактары (китепкана, Интернет тармагы) менен болчу жумуштарды кошуп, билимдердин зарыл делинген булактарын аныктоону көңүлгө алат.

Жыйынтыктап айтсак, мектептеги кыргыз адабияты мугалими төмөндөгү жалпы маданий компетенцияларга ээ болушу керек:

- өзүнүн жалпы интеллектуалдык жана жалпы маданий деңгээлин өркүндөтүү жана өнүктүрүү жөндөмдүүлүгүнө;
- илимдин жана билим берүүнүн заманбап маселелери боюнча билгендерин билим берүүчүлүк жана кесиптик милдеттерди чечүүдө колдонууга даяр болуу мүмкүнчүлүгүнө;
- практикалык ишмердүүлүктө жаңы билимдерге жана билгичтиктерге, мунун ичинде ишмердүүлүк чөйрөсү менен түздөн-түз байланышпаган жаңы аймактардагы билимдерге маалыматтык технологиялардын жардамы менен өз алдынча ээ болуу жана колдонуу жөндөмдүүлүгүнө.

Окуу-таанып билүүчүлүк компетенциялар– бул таанып-билүүчүлүк ишмердүүлүктүн билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн жыйындысы; максатты баамдоонун, пландаштыруунун, анализдөөнүн, артка кайтуунун (рефлексиянын), өзүнүн ишмердүүлүгүнүн ийгиликтүүлүгүнө өзү баа берүү механизмдерине ээ болуу; демейкиден тышкаркы кырдаалдарда аракеттенүүнүн ык-амалдарына, көйгөйлөрдү чечүүнүн эвристикалык усулдарына ээлик кылуу; ченеп-өлчөөчүлүк көндүмдөргө ээ болуу, таанып

билүүнүн статистикалык жана дагы башка усулдарын пайдалануу.

Окуу-таанып билүүчүлүк компетенттүүлүк төмөндөгү билгичтиктердин болушун көңүлгө алат:

- сөз өнөрүнүн образдуу табиятын түшүнүү;
- таанып билүүчүлүк милдеттерди коюп, гипотезаларды алып чыгуу;
- адабий чыгармадагы адам мүнөздөрүн аныктоо;
- байкалган фактыларга карата суроолорду коюп, көрүнүштөрдүн себептерин таап чыгуу, үйрөнүлүп жаткан маселеге карата өзүнүн түшүнгөнүн же түшүнбөгөнүн белгилеп көрсөтүү;
- чыгармадагы негизги кагылышууну (конфликтти) жана композициясынын бөтөнчөлүктөрүн аныктоо;
- компьютердик каражаттарды жана технологияларды (тексттик жана графикалык редакторлорду, слайддарды, презентацияларды) колдонуу менен өзүнүн изилдөөсүнүн натыйжалары тууралуу оозеки жана жазуу түрүндө айтып чыгуу.

Маалыматтык компетенциялар: ишмердүүлүктүн маалыматтарга тийиштүү окуу предметтериндеги жана билим берүүчүлүк тармактардагы, ошондой эле курчап турган дүйнөдөгү көндүмдөрүнө, маалыматтын заманбап каражаттарына (теле көрсөтүү, үн жазгы, телефон, факс, компьютер, принтер, модем, көчүрмөжана ж.б.) жана маалыматтык технологияларга (укма-көрмө жазуу, ММК, Интернет) ээ болуу; зарыл маалыматты издөө, анализдөө жана иргеп алуу, аны кайра өзгөртүп түзүү, сактоо жана өткөрүп берүү. Маалыматтык компетенциянын эң бир маанилүү компоненти болуп маалыматты таба билүү эсептелинет, ал маңызын түшүнүп окуу көндүмү менен түздөн-түз байланыштуу.

Мектеп окуучулары китеп менен көп иштешет. Төмөндө китеп менен ишмердүүлүктүн текшерилүүчү билгичтиктерин, көндүмдөрүн жана ык-амалдарын келтире кетсек болот:

- ыкчамдатып окууда маалыматты таап чыгуунун техникасын өркүндөтүү;
- өзүнүн жана башка бирөөнүн кебин сынчыл кабылдай билүү;
- маалыматтын бир нече кошумча булактары (документ, окуу куралы, илимий-популярдуу китеп, Интернет) менен иштей билүү;
- ар башка булактардагы бир ошол эле маселелердин берилишин салыштыруу;
- принципалдуу маселелер боюнча ар кыл түрдүү көз караштарды катар коюп салыштыруу;
- өтүлүп жаткан чыгарма, анын бөлүмдөрү, эпизоддору боюнча өз алдынча корутундуларды жасоо;
- реферат жазуу, чыгып сүйлөөнүн тезистерин түзүү;
- китепканаларда жана Интернетте өз алдынча иштөө;
- илимий маалыматтын (гипотеза, проблема, теория) категориясын аныктоо.

Электрондук техниканын базасында ишке ашырылуучу мүмкүндүктөрдүн эң бир кенири

алкагын эффективдүү пайдалануу бүгүнкү күндө билим берүүчүлүк процесстин бардык катышуучуларынын маалыматтык компетенциясын түзүү менен байланышат.

Коммуникативдик компетенциялар– бул тилдерди, курчап турган жана обочолонгон окуяларды, адамдар менен өз ара аракетте болуу ыкмаларын билүү, топто, жамаатта иштөө көндүмдөрү, ар кыл түрдүү социалдык ролдорго ээлик кылуу. Окуучу өзүн алып чыгып, чыгармага аннотация, пикир жазып, суроо берип, дискуссияны жана дагы башканы алып бара билүүсү керек. Бул компетенцияларды өздөштүрүү үчүн ар бир үйрөнүлүп жаткан предметтин же билим берүүчүлүк тармактын алкактарында окуучу үчүн окуу процессинде коммуникациянын реалдуу объекттеринин жана алар менен иштөөнүн ыкмаларынын зарыл жана жетиштүү саны көңүлгө алынат.

Бул – баарлашуунун максаттарына, чөйрөлөрүнө жана кырдаалдарына адекваттуу баарлашууга карата жөндөмдүүлүк жана реалдуу даяр болгондук, кептик өз ара аракетте болууга жана өз ара түшүнүшүүгө даяр болгондук. Бул – адабий баарлашууну кырдаалга жараша жүзөгө ашыруу үчүн көркөм сөз каражаттарын аң-сезимдүүлүк менен тандай алуу билгичтиги; оозеки жана жазуу кебин адекваттуу түшүнүү жана анын мазмунун зарыл көлөмдө алып чыгуу, ар түрдүү жанрдык-стистикалык жана типологиялык таандыктагы өзүнүн байланыштуу айтчу кебинин текстин түзүү.

Социалдык-эмгектик компетенциялар окуучунун билим берүү мекемесинин ишмердүүлүгүнүн натыйжасында алчу тажрыйбасын жана инсандык маңыздарын тактоого мүмкүндүк беришет. А.В.Хуторский боюнча, социалдык-эмгектик компетенция жарандык-коомдук ишмердүүлүктө, социалдык-эмгектик чөйрөдө, үй-бүлөлүк мамилелерде жана милдеттүүлүктөрдө, экономика жана укук маселелеринде, кесиптик жактан өзүн аныктоодо билимге жана тажрыйбага ээ болууну билдирет. Бул компетенцияга эмгек рыногунда кырдаалды анализдей билүү, эмгектик жана жарандык өз ара мамилелердин этикасына ээ болуу, жекече жана коомдук жагдайга ылайык аракетте болуу кирет. Мында окуучу заманбап жашоо үчүн зарыл социалдык демилгелүүлүктүн жана конструктивдик сабаттуулуктун көндүмдөрүнө ээ болот.

Инсандын өзүн өзү өркүндөтүү компетенциялары денелик, руханий жана интеллектуалдык өзүн өнүктүрүү ыкмаларын өздөштүрүүгө, эмоционалдык жактан өзүн жөнгө салууга жана өзүн колдоого багытталат. Окуучу өз кызыкчылыктарында жана мүмкүнчүлүктөрүндө аракеттенүү ыкмаларына ээ болот, бул анын үзгүлтүксүз өзүн таанып-билүүсүнөн, азыркы замандын адамы үчүн зарыл өздүк сапаттарын өнүктүрүүсүнөн, психологиялык сабаттуулугун, ой жүгүртүү маданиятын жана жүрүм-турумун калыптандыруусунан көрүнөт:

–үйрөнүлүп жаткан окуу предметине – кыргыз адабияты предметине жана ишмердүүлүк чөйрөлөрүнө карата өздүк баалуулук багыттарын түзүү;

– максатты коюп, ага жетишүүнү уюштуруу, өз максатын ача билүү;

– маалыматтын ар кыл булактары: адабий китептер, адабий сын материалдары, маалыматтамалар, энциклопедиялар, каталогдор, сөздүктөр, Интернет тармагы менен иштөө көндүмдөрүнө ээ болуу;

– оозеки жана жазуу жүзүндөгү ишмердүүлүктө өзүн көрсөтүп, илимий баяндаманы, чыгармага пикирди, аннотацияны, эссе-ой толгоону жаза билүү;

– жаратылыш чөйрөсүндөгү экологиялык ишмердүүлүктө багыт ала билүү тажрыйбасына жетишүү.

Жыйынтыктасак, өзөктүк компетенциялар – мектептик жалпы орто билим берүүдөгү компетенциялардын негиздүүсү. Демек, кыргыз адабияты сабагында окуучулардын компетенттүүлүктөрүн өнүктүрүүдө минтип өзөктүккө басым койгонубуз толук жөндүү.

Адабияттар:

1. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. – Б.: Турар, 2013. – 61-б.
2. Акматов Б.М. Кыргыз адабиятын жогорку окуу жайларында компетенттүүлүккө негиздеп окутуунун технологиясы. Монография. – Б.: Фаст принт, 2016. – 71-б.
3. Караңыз: Хуторской А.В. Компетентностный подход в обучении. Научно-методическое пособие. – М.: Издательство Института образования человека, 2013. – 73 с.

УДК 81-13 (575.2) (04)

С.А.Одокозова,

*К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин
Үзгүлтүксүз жана дистанттык билим берүү институтунун
улук окутуучусу. Saltanat.174@mail.ru*

БЕЙВЕРБАЛДЫК КАРАЖАТТАРДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ПИКИР АЛЫШУУДАГЫ РОЛУ

С.А.Одокозова,

*Старший преподаватель института непрерывного и дистанционного образования Бишкекского
гуманитарного университета имени К.Карасаева
Saltanat.174@mail.ru*

РОЛЬ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБЩЕНИИ

S. A. Odokozova

*Senior lecturer at the Institute of continuing and distance education Of the K. Karasayev Bishkek University for the
Humanities. Saltanat.174@mail.ru*

The role of nonverbal means in pedagogical communication

Аннотация: Бул макалада педагогикалык пикир алышуудагы бейвербалдык каражаттардын ролу жана мааниси тууралуу сөз болду. Пикир алышууга муктаждык - адам үчүн фундаменталдуу көрүнүш. Бул адамдардын турмуш-тиричилигинин өтө зарыл элементи болгондуктан, инсандын толук кандуу калыптанышынын жана өнүгүшүнүн маанилүү шарты.

Ар кандай эле пикир алышуу белгилүү бир каражаттар менен, тактап айтканда, вербалдык жана бейвербалдык каражаттар менен ишке ашырылат.

Эгер вербалдык пикир алышуу сүйлөшүүнүн, пикир алышуунун жана ой жүгүртүүнүн тил аркылуу ишке ашырылышы болсо, ал эми бейвербалдык пикир алышуу каражаттарына үн угумдары, оозеки сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо белгилери жана дененин ар түрдүү ал-абалдары кирет. Пикир алышуунун бейвербалдык компоненти окутуучу менен студенттин ортосунда өз ара алака түзүү процессинде маанилүү ролду ойнойт.

Түйүндүү сөздөр: бейвербалдык каражаттар, пикир алышуу, педагогикалык пикир алышуу, ымдоо, жаңдоо, аралык, тийүү, тулку бойдун абалы, ишмердик, өз ара алака, өз ара байланыш, кызматташтык, кептик өнөктөш, кесипкөй, таанып билүү, маалымат алмашуу, окуу ишмердиги, кептик ишмердик, натыйжа.

Аннотация: В данной статье рассмотрены роль и важность невербальных средств в педагогическом общении. Потребность в общении – это фундаментальное явление для человека. Поскольку это важный элемент человеческой жизни, это важное условие полноценного формирования и развития личности.

Любое общение осуществляется определенными средствами, а именно, вербальными и невербальными средствами.

Если вербальное общение – это выражение речи, общения и мышления с помощью языка, то невербальное общение включает голосовые звуки, жесты и различные позы тела при устном общении. Невербальный компонент общения играет важную роль в процессе взаимодействия преподавателя и студента.

Ключевые слова: невербальное средство, общение, педагогическое общение, мимика, жест, дистанция, прикосновение, поза, деятельность, взаимоотношение, взаимосвязь, сотрудничество, речевой портнёр, профессионал, познание, обмен информацией, учебная деятельность, речевая деятельность, результат.

Annotation: The article examines the role and importance of non-verbal means in pedagogical communication. The need for communication is a fundamental human phenomenon since this is an element of human life, this is an important condition for the full formation and development of a personality.

Any communication is carried out by certain means, verbal and non-verbal means.

If verbal communication is an expression of speech, communication and thinking with the help of language, then non-verbal communication includes vocal sounds, gestures and various body postures during oral communications. The non-verbal component of communication plays an important role in the process of interaction between the teacher and the student.

Key words: *non-verbal means, communication, pedagogical communication, facial expressions, gesture, distance, touch, pose, activity, relationship, interconnection, cooperation, speech partner, professional, cognition, exchange of information, learning activities, speech activities, result.*

Учурдагы психология-педагогикалык багыттагы бирден бир маанилүү маселерердин бири – пикир алышуу маселеси, анын ичинен педагогдун ишмердигиндеги пикир алышуу. Маселенин актуалдуулугу адамдардын турмушундагы пикир алышуунун маанилүүлүгү менен түшүндүрүлөт. Пикир алышууга муктаждык - адам үчүн фундаменталдуу көрүнүш. Бул адамдардын турмуш-тиричилигинин өтө зарыл элементи болгондуктан, инсандын толук кандуу калыптанышынын жана өнүгүшүнүн маанилүү шарты.

Польшалык психолог С.Мелибрда мындай деген: «Ни для кого не секрет, что межличностные отношения имеют для нас значение не меньшее, чем воздух, которым мы дышим» [6]. Француз жазуучусу А.де Сент-Экзюпери да «Единственная настоящая роскошь – это роскошь человеческого общения» [7] деп, пикир алышуунун адамдын адам болушунда чоң роль ойной тургандыгын баса белгилейт.

Тарыхый тажрыйба жана күнүмдүк практика көрсөткөндөй, адамдын коомдон толук обочолонушу, адамдардын пикир алышуудан алысташы адамдын инсандык касиетинин жана социалдык касиетинин жоюлушуна алып келет (М: «бала-маугли» феномени).

Күндөлүк өз ара мамиле системасында пикир алышуу өзүнөн өзү ишке ашат, ал эми белгилүү бир максатка багытталган тарбиялоо ишмердигинде ал атайын милдет, тапшырма болуп эсептелет. Мисалы, педагог педагогикалык пикир алышуу мыйзамдарын билүү менен коммуникативдик жөндөмгө жана коммуникативдик маданиятка ээ болушу керек. Педагогикалык процессте коммуникация маселелерин ишке ашыруу дээрлик татаалдашат. Анткени кадимки табигый пикир алышуу формасы бул жерде профессионалдык-функционалдык жүккө ээ болот.

Пикир алыша билүү, ийгиликтүү кептик өнөктөш болуу – бул ар бирибиз үчүн жагымдуу жана пайдалуу. Бирок пикир алыша билүү бардык эле учурда жөн гана жагымдуу болбостон, турмуштук зарылдык болгон кесиптер да жок эмес. Мындай кесиптердин бири - мугалимдик кесип.

Ш.А. Амонашвили педагогикалык пикир алышууну «педагогическое общение – “кит”, на котором держится все воспитание» [1] деп белгилеген.

Педагогикалык пикир алышуу жалпы жонунан педагог менен студенттин өз ара алака түзүү системасы катары аныкталып, максаты, милдети, мазмуну жана натыйжалуулугу боюнча кесипкөй инсанды калыптандырууга, окуу ишмердигин мотивациялоого жана оптимизациялоого багытталат.

Окумуштуулар социалдык-психологиялык феномен катарында педагогикалык пикир алышуунун төмөндөгүдөй функцияларын бөлүп көрсөтөт:

- инсанды таанып-билүү;
- маалымат алмашуу;
- ишмердикти уюштуруу;
- ролдор менен алмашуу;
- ортоктош болуу;
- өзүн-өзү бекемдөө.

Ар кандай эле пикир алышуу белгилүү бир каражаттар менен, тактап айтканда, вербалдык жана бейвербалдык каражаттар менен ишке ашырылат.

Эгер вербалдык пикир алышуу - сүйлөшүүнүн, пикир алышуунун жана ой жүгүртүүнүн тил аркылуу ишке ашырылышы болсо, ал эми бейвербалдык пикир алышуу каражаттарына үн угумдары, оозеки сүйлөшүүдөгү ымдоо-жаңсоо белгилери жана дененин ар түрдүү ал-абалдары кирет.

Пикир алышуунун бейвербалдык компоненти мугалим менен окуучунун ортосунда алака түзүү процессинде маанилүү ролду ойнойт. Анткени пикир алышуунун ар кандай бейвербалдык

каражаттары (жест, мимика, поза, көз караш, аралык) айрым учурларда сөзгө караганда кыйла таасирдүү жана кыйла натыйжалуу болот. Демек, сүйлөшүү учурундагы негизги фатикалык жана коннотативдик функцияны кинесикалык коммуникация аткарат. Башкача айтканда, ымдоо-жаңсоолор кептик элементтерге караганда чоң маалыматты камтып, кыска убакыттын ичинде ал маалыматты берүүгө жөндөмдүү.

Пикир алышуунун бейвербалдык каражаттары кептеги объективдүү компоненттердин бири катары адамдардын жалпы пикир алмашуу системасына терең сиңип кеткен, белгилер системасына тиешелүү болгон көп багыттуу феномен. Окумуштуу Бирдвистеллдин пикири боюнча сүйлөшүү учурунда вербалдык пикир алышуу 30%ды түзсө, 70% маалымат ымдоо жана жаңсоонун жардамы аркылуу берилет [8]. Ошондой эле адам баласы жүзүндөгү ымдоо-жаңсоону болжол менен 250 000 түрдүү өзгөртө алары жана ошол өзгөрүүлөрдүн баарын байкап, таанып турарын белгилеген. Ушундан улам тилге жакын жана коммуникативдик каражаттардын системасында социалдык маанилүүлүгү жагынан тилден кийин экинчи орунда турган бейвербалдык каражаттар педагогикалык пикир алышууда да чоң роль ойной тургандыгын жокко чыгарууга мүмкүн эмес.

Бейвербалдык сүйлөшүүлөр менен вербалдык сүйлөшүүлөр пикир алышуунун табияты боюнча өтө татаал кубулуш, бул эки жол бири-бирин шарттап турган ар биринин өзүнө тиешелүү артыкчылыгы, кайталангыс уникалдуу мүмкүнчүлүктөрү бар экендигин, алардын гармониялуу карым-катнашында гана биздин пикир алышуубуз толук кандуу мүнөзгө ээ болорун билдирип турат.

Мугалим менен окуучунун ортосундагы пикир алышуу кептик жана кептик эмес формада ишке ашырылат. Социалдык коммуникация процессинде жетектөөчү ролду кептик форма аткарат. Бирок сөз жана кеп адамдын кыймыл-аракетсиз болушу мүмкүн эмес. Белгилүү болгондой,

вербалдык жөндөм фактылык маалыматты билдирүү үчүн колдонулат, ошол эле мезгилде негизги маалымат кептик эмес ыкмалар аркылуу (мимика, жест, пантомимика, аралык, тулку бойдун абалы) берилет. Пикир алышуудагы бейвербалдык компонент адамдардын пикир алышуу процессиндеги бардык кептик эмес маалымат берүү формаларын камтыйт.

Ошентип адамдардын бири-бири менен сүйлөшүүсүндө тил сыяктуу, бейвербалдык каражаттар да негизги мааниге ээ болуу менен, педагогикалык пикир алышууда (сүйлөшүүдө), окутуучу менен студенттин ортосунда алака түзүүдө зор мааниге ээ экендиги талашсыз.

Пикир алышуудагы бейвербалдык каражаттар боюнча 20-кылымдын башындагы маанилүү эмгек 1872-жылы чыккан Ч.Дарвиндин «Выражение эмоций у людей и животных» деген аталыштагы эмгеги. Ч.Дарвиндин бул эмгеги бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготкон жок. Анын көптөгөн идеялары, байкоолору учурда да бүткүл дүйнөнүн изилдөөчүлөрүнүн колдоосуна ээ.

20-кылымда пикир алышуунун бейвербалдык каражаттарына кызыгуу жогорулап, натыйжада изилдөөнүн өзгөчө тармагы - кинесика бөлүнүп чыккан. **Кинесика** (грекче kinesis - кыймыл) - сүйлөшүүдө бейвербалдык компонент катары катышкан, кандайдыр бир маанини туюндурган мимикалык жана пантомимикалык кыймылдардын, ымдоо, жаңсоолордун, ишаараттардын жыйындысы.

Бейвербалдык каражаттар бардык учурда эле окуу-тарбия процессинин жүрүшүнө катышат. Көп учурда буга педагог тарабынан маани берилбейт. Мугалимдин балдар менен алака түзүүсүндө же пикир алышуунун бардык эле субъекттеринин ортосунда бейвербалдык пикир алышуу бир канча каналдар аркылуу ишке ашырылат:

- мимика;
- тийүү (прикосновение);
- жаңдоо;
- пикир алышуу аралыгы;

- көз караш;
- интонация.

Адамдын кинесикалык жүрүм-турумундагы эң негизгиси - анын бет түзүлүшү. Коммуникацияда сүйлөшүүчүлөрдүн жүзү дайыма көңүл чордонунда турат. Адамдын жүзү аркылуу сөзгө караганда кээде көп нерсени билүүгө болот. Өз учурундагы жылмаюу, өзүнө ишенгендикти билдирүү, пикир алышууга даяр экендигин билдирүү субъекттердин ортосунда байланыш түзүүгө жардам берет. Башкача айтканда, бир адамдын экинчи адам менен маектешүүнү каалап же каалабай жаткандыгын анын жүзүнөн эле байкоого болот.

Көптөгөн мимикалык кыймылдар жана алардын айкалышы (20000ден ашык) педагогго өзүнүн эмоционалдык абалын жана кайсы бир окуучуга карата мамилесин билдирүүгө жардам берет. Тактап айтканда, окуучунун жообуна, кылган ишине карата мамилесин, ошондой эле, кызыгууну, түшүнүүнү же кайдигер экендигин ж.б. чагылдырат. Бул боюнча А.С.Макаренко «Не может быть хорошим воспитатель, который не владеет мимикой, не может дать своему лицу необходимого выражения или сдержать свое настроение» [5] деген.

Бейвербалдык пикир алышуунун кийинки каналы – тийүү (прикосновение) же тактилдик коммуникация. Тийүү кенже мектеп жашындагы балдар менен иш алып барууда маанилүү. Муну менен окуучунун көңүлүн буруу, байланыш түзүү, балага карата өзүнүн мамилесин билдирүү ишке ашырылат. Мугалимдин сабакта эркин кыймылдап жүрүшү бул ыкманы колдонууга шарт түзөт. Бул ыкма аркылуу сабактын жүрүшүндө башка нерсеге алаксып жаткан окуучуга эскертүү берилет (мисалы, колуна, далысына колун коюу менен), толкундангандарды тынчытуу, жакшы жоопту баса белгилөө ж.б. ишке ашырылат. Ал эми басым көрсөтүү, үстөмдүк кылуу маанисиндеги тийүүлөр жагымсыз кабыл алууну жаратат.

Мугалимдин бейвербалдык пикир алышуу системасында өзгөчө орунду көз караш ээлейт. Көз

караш мугалимдин окуучунун жүрүм-турумуна, кылык жоругуна, берген жообуна, суроосуна ж.б. карата болгон мамилесин чагылдырат.

Өзгөчө үнүлө караган көз караштын таасири күчтүү, бирок жагымсыз. Мугалимдин сын көз карашы балага терс таасирин тийгизип, баланы сүрдөтөт, өзүнө ишенбегендикти жаратып, байланышты улантууга тоскоолдук кылат. Буга тескерисинче, окуучунун жообун угуудагы көңүл коюучу, ыкластуу, боорукер көз караш кайтарым байланышты колдоого мүмкүндүк түзөт.

Педагогикалык ишмердикте пикир алышуу аралыгы да мааниге ээ. Изилдөөчүлөр пикир алышуучулардын ортосундагы аралык алардын ортосундагы мамиледен көз каранды деп белгилешип, аралыктын максатка ылайык педагогикалык нормасын төмөндөгүдөй көрсөтүшөт:

- *мугалим менен окуучунун персоналдык пикир алышуу аралыгы – 45 тен 120 см. чейин;*
- *класстагы расмий пикир алышуу – 120дан 400 см. чейин;*
- *аудитория алдында (эл алдында) сөз сүйлөө - 400дөн 750 см. чейин.*

Мугалимдин бейвербалдык пикир алышуу системасында өзгөчө орунду жандоолор (жест) системасы ээлейт. Е.А.Петрова белгилегендей, педагогдун жандоолору окуучу үчүн анын окуучуга карата болгон мамилесинин бирден бир индикатору болуп эсептелет.

Мугалимдин жандоолорунун мүнөзү биринчи минутада баштап эле тайпада белгилүү бир маанайды жаратат. Натыйжалуу окутуунун маанилүү шарты болгон окуучулардын көңүлүн бурууда жандоолордун ролу чоң. Анткени дал ошол жандоолор жогорку эмоционалдуулукка ээ болуу менен окуучулардын көңүлүн бурууда маанилүү мүмкүнчүлүктөргө ээ. Мугалимдер окуучулардын көңүлүн бурууну уюштуруучу каражаттардын ичинен көбүнчө көрсөтүүчү жана имитациялоочу жандоолорду көп колдонушат. Жандоолор педагогдун аңгемесин иллюстрациялай алат, алардын

жардамы менен көрүп кабыл алуу, эске тутуу, көрсөтмөлүү-образдуу ой жүгүртүү активдешет.

Окутуучу менен студенттин биргелешкен ишмердиги бир гана педагогдун таасирин билдирбестен, сөзсүз кайтарым байланыштын ишке ашырылышын да шарттайт. Дал ошол педагогдун жаңдоолорунун жардамы менен көп учурда анын (суроолуу башты чайкоо, чакыруучу жаңдоолор ж.б.) интенсивдүүлүгү жогорулайт (жактыруу, баалоо жаңдоолору). Жаңдоолор кайтарым байланыштын маанилүү компоненти катары эсептелет. Ансыз педагогдун окуучунун абалын адекваттуу баалоосу татаалдашат жана окуучунун да педагогго, классташтарына болгон мамилесин аныктоо кыйын.

Педагогдун студенттер менен пикир алышуусунда кептин тону да чоң мааниге ээ. Адистердин белгилегенине караганда чоңдордун пикир алышуусундагы интонация маалыматтын 40% алып жүрсө, ал эми кенже балдар менен пикир алышууда интонациянын таасири андан да жогорулайт. Интонация аркылуу педагогдун кебин коштоп жүргөн бардык сезимдер (кубануу, кайгыруу ж.б.) чагылдырылат, бала ал сезимдерге карата өзүнүн реакциясын билдирет. Бала чоңдордун интонациясы аркылуу алардын мамилесин даана сезет. Анткени окумуштуулардын далилдөөсү боюнча бала өзгөчө эмоционалдык угумга ээ.

Бала кабыл алууда алгач интонацияга таасирденет, андан кийин гана айтылгандардын маанисин өздөштүрөт. Педагогдун кыйкырыгы же монотондуу кеби өзүнүн таасир этүүчү күчүн жоготот, анткени угуучунун сенсордук жолу же кыйкырык менен бүтөлүп калат, же кепте эмоционалдык боек жок болгондуктан, эч кандай реакцияга ээ болбой, кайдыгерликти жаратат.

Мына ошондуктан мугалимдин кеби эмоционалдык жактан каныккан болуп, бирок чектен чыкпашы керек. Мугалим балдар менен пикир алышуу үчүн пикир алышуу кырдаалына гана ылайыктуу эмес, этика нормаларына да туура келүүчү тонду тандап алышы талап кылынат.

Кептин ылдамдыгынан анын артикуляциясы жана дикциясы көз каранды. Мугалим кептин ылдамдыгын тандоодо балдардын жаш өзгөчөлүгүнө көңүл бурушу маанилүү. Мисалы, башталгыч класстын окуучулары минутасына 40-60 сөздү өздөштүрөт. Ортоңку класстын окуучулары 60-100 сөздү, ал эми жогорку класстын окуучулары 80-120 сөздү өздөштүрүшөт.

Кептин көркөмдүгү мугалимдин бейвербалдык каражаттарды (мимика, жест, пантомимика ж.б.) билгичтик менен, чеберчилик менен колдоно билүүсүнөн көз каранды. Алар кептин таасирин күчөтөт, сабактагы убакытты үнөмдөйт, кепке кошумча маанилерди киргизип, кептеги негизги маанилик өзөктү бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

«Мугалим-окуучу» деген өз ара алака түзүү системасында бейвербалдык пикир алышуу маанилүү ролду ойнойт. Мына ушундан улам, мугалим бир гана тилдик маданиятка ээ болбостон, дагы бейвербалдык жүрүм-турум маданиятына да, башкача айтканда, көркөм кыймыл-аракеттерди колдоно билүү маданиятына да ээ болуусу керек. Анткени бейвербалдык пикир алышуунун ар кандай түрлөрү кээде сөзгө караганда көбүрөөк маалыматты камтыйт.

Сабакта пикир алышуунун бейвербалдык ыкмаларын колдонуу окуу материалдарын терең өздөштүрүүгө жана окуучулардын көңүл буруусун активдештирүүгө гана көмөк көрсөтпөстөн, муну менен катар, баланын коммуникативдик мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүүгө да көмөктөшөт, натыйжада бала адамдар менен өз ара мамиле, алака түзүүгө жөндөмдүү болуп, өзүнүн инсан катары өнүгүүсү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөргө жол ачат. Далилденген фактылар көрсөткөндөй, таанышуу учурундагы биринчи 12 секунд ичинде бейвербалдык сигналдар кабыл алынган жалпы маалыматтын 92% түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, бейвербалдык коммуникация адамзаттык өз ара алака түзүүдө өтө чоң роль ойнойт. Ал пикир алышуудагы

өнөктөштөрдүн ортосундагы кайтарым байланышты ишке ашыруудагы бирден-бир каражат болуп эсептелет. Бейвербалдык каражаттар кептик коммуникациянын маанилүү толуктоочусу болуп, табигый түрдө инсан аралык мамилени бекемдейт. Алардын ролу кептин таасирин күчөтүү менен гана аныкталбайт, алар пикир алышуучулардын бири-бирине болгон ниетин билдирип, коммуникация процессин дээрлик ачык-айкын кылып,

эмоционалдык мүнөздөгү 90% га жакын маалымат дал ошол бейвербалдык эмес каражаттар аркылуу берилет.

Ошондуктан бейвербалдык каражаттардын өз ара пикир алышуу процессиндеги ролун жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Тескерисинче, педагогикалык ишмердик системасындагы бейвербалдык компоненттин маанилүүлүгү жөнүндөгү маселеге өзгөчө көңүл бурууну талап кылат

Адабияттар

1. Амонашвили Ш.А. Педагогическое обңение. – М.,1989;
2. Артыкова Ж.А. “Манас” эпосундагы бейвербалдык каражаттардын туюнтулуш өнүттөрү. – Б., 2016;
3. Ботобекова. А. Ишарат сырлары. – Б., 2002;
4. Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. – М., 2001;
5. Мокаренко А.С. Собрание сочинений в четырех томах. –М., 1987;
6. Мелибруда С. Я-Ты-Мы: Психологические возможности улучшения обңения. –М., 1999;
7. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом обңении: Книга для учителя. –М..2000;
8. Пиз А. Язык жестов. – Воронеж, 1992;
9. Рыданова И.А. Основы педагогики обңения: Учебное пособие. – Минск, 1998.

УДК 81-13 (575.2) (04)

С.А.Одокозова.

*К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык
университетинин Үзгүлтүксүз жана дистанттык
билим берүү институтунун улук окутуучусу*

САБАКТА ЭТНОМАДАНИЙ ЛЕКСИКАНЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН МААНИСИ**С.А.Одокозова,**

*Старший преподаватель института непрерывного и дистанционного образования Бишкекского
гуманитарного университета имени К.Карасаева*

ЗНАЧЕНИЕ ОСВОЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ЛЕКСИКИ НА УРОКЕ**S. A. Odokozova**

*Senior lecturer at the Institute of continuing and distance education Of the K. Karasayev Bishkek University for the
Humanities. Saltanat.174@mail.ru*

The importanse of developing ethnocultural vocabulary in the classroom

Аннотация: Бул макалада сабакта этномаданий лексиканы өздөштүрүүнүн мааниси жана анын айрым жагдайлары каралды. Этномаданий лексика кыргыз тилин эне тили катары алып жүрүүчү элдин материалдык жана руханий маданиятынын реалийлерин (чындыкты) билдирүүчү сөздөр, тактап айтканда, ал жеке улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. Ошондуктан алар аркылуу кыргыз элинин байыркы доорлордогу элдүүлүк өзгөчөлүгүн, улуттук өзгөчөлүктөрүн, этнофилософиясын көрө алабыз.

Түйүндүү сөздөр: этномаданий лексика, рухий дөөлөт, баалуулук, этникалык маданият, тарыхый булактар, этномаданий билим берүү, өздөштүрүү, каада-салт, үрп-адат, ааламдашуу, ж.б.

Аннотация: В данной статье рассмотрено значение освоения этнокультурной лексики и ее некоторые моменты. Этнокультурная лексика отражает материальную и духовную культуру кыргызского народа, т.е. она отражает личностно-национально-культурную особенность народа. Поэтому через них сможем увидеть особенности древних кыргызов и этнофилософию.

Ключевые слова: этнокультурная лексика, духовное наследие, ценность, исторические источники, этнокультурное образование, усвоение, обычаи-традиции, нравы, глобализация, и.д.

Annotation: This article considers the mastery of ethnocultural vocabulary 2 some of its aspekts. Ethnocultural vocabulary reflects the material and spiritual culture of the Kyrgyz people, i.e. it reflects the personal and cultural peculiarity of the people. So through them we will be able to see the peculiarity of ancient Kyrgyz and ethnophilosophy.

Key words: ethnocultural vocabulary, spiritual heritage, value, sight, personality., reflection., historical materials., ethnocultural education., notion., formation., upbringing., assimilation., consciousness., customs and traditions, manners., globalization.

Адамзаттын жашоо-турмушундагы бардык көрүнүштөр биринчи кезекте анын тилинде чагылдырылып, тил аркылуу элдин маданияты, улуттук өзгөчөлүктөрү окулуп үйрөнүлөт.

Улуттун руханий жашоосу – улуттун дүйнө таанымынын спецификалык өзгөчөлүктөрүн, анын саясий ой жүгүртүүсүн, коомдук ан-сезимдин ар түрдүү формаларынын өнүгүү даражасын, алардын өз ара алакасынын спецификасын, билим берүү денгээлин камтыган, улуттун жашоо кечирүү, өмүр

сүрүү сферасы. Ошол улуттук бирикменин баалуулук ориентациясы жана үрп-адат, каада-салттарды күтө билүүсү маданиятты пайдалануунун мүнөзү жана интенсивдүүлүгү ж.б. менен аныкталат. Улуттун руханий жашоосуунун өзгөчөлүгүнүн өз алдынча кыймылдаткыч күчү болуп анын тили эсептелет. Анда (тилдин лексикасында, макал-лакаптарда, фразеологизмдерде) улуттун дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрү бекем сакталат. Алсак, элдик искусство, адат жөрөлгөлөр, ырым-жырымдар, каада-салттар, жүрүм-турум нормалары, көнгөн адаттар ж.б. укумдан-тукумга өтүп, натыйжасында спецификалык этникалык маданиятты калыптандыруучу компоненттер келип чыгат.

Маданият өзүнүн кең маанисинде – адамдын акыл-эси жана колу менен жасалган, түзүлгөндөрдүн бардыгы. Маданият – руханий баалуулуктарды түзүүгө, сактоого, таркатууга жана колдонууга багытталган руханий өндүрүштүн процесси жана продуктысы. Маданият адамзаттын бардык башка ишмердик (таанып билүү, нравалуулук, көркөм чыгармачылык) формалары менен тыгыз байланышта, ал эми тил бул контексттен алып караганда элдин улуттук маданиятынын формасы жана маанилүү элементи катары кызмат кылат. Бекеринен окумуштуулар «Маданият бардык элдер үчүн бирдей кандайдыр бир абстракттуу нерсе эмес. Андай болсо элдин улуттук өз алдынчалыгын, улуттук духту чагылдырган өзгөчөлүгү жок болуп, эмнеси менен айырмаланмак эле. Маданияттагы бардык өзгөчөлүктөр тил аркылуу чагылдырылат, ошондуктан тигил же бул улуттун маданий өзгөчөлүктөрүн аныктоодо анын тилине кайрылабыз» деп белгилешпейт. [7:41-48].

20-кылымдын башынан баштап маданият баалуулуктардын жана асыл идеялардын спецификалуу системасы катары түшүндүрүлө баштады. Тактап айтканда, маданият адам тарабанын түзүлгөн абсолюттук баалуулуктардын кандайдыр бир биримдигин элестетет. Ошентип баалуулуктар системасы маданияттын бирден-бир маанилүү жагы

болуп эсептелет. Бул баалуулуктар системасы өз кезегинде руханий маданияттын негизги стержени экендиги талашсыз.

Ал эми этникалык маданият – ошол этностун ичинен келип чыккан материалдык, руханий жана соционормативдик маданияттардын компоненти. Этномаданият аталган этнос өзүнүн жашоосун камсыздоодо адаптацияланган табигый шарттардын өзгөчөлүгүнөн келип чыгат.. Этникалык маданият – этнодифференциялык кызмат аткаруучу, ал этникалык өзгөчөлүктү камтуучу маданий элементтердин жана структуралардын жыйындысы. Адамзаттын маданиятынын локалдуу ар түрдүүлүгүнүн негизги формасы катары этникалык маданият эсептелет. Этномаданият этнолингвистиканын изилдөө объектисине кирет. Этнолингвистика тил менен этникалык факторлордун бири-бири менен болгон байланышын изилдейт, тактап айтканда, этногенез жана этникалык тарых багытын, о.э. ички жана этностор аралык алакалардын этнотилдик процесстерин, этникалык жалпылыктардын функцияланышындагы жана калыптанышындагы тилдин ролун аныктайт.

Кыргыз элинин этникалык маданияты дегенде биз кыргыз элинин калыптанышы менен тыгыз байланышта өнүгүп, өзүнчө атоолорго, салттуулукка ээ болгон материалдык жана рухий маданий дөөлөттөрдү, баалуулуктарды түшүнөбүз. Ал эми этномаданий лексика болсо, кыргыз тилин эне тили катары алып жүрүүчү элдин материалдык жана руханий маданиятынын реалийлерин (чындыкты) билдирүүчү сөздөр, тактап айтканда, этномаданий материал жеке улуттук-маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдырат. Ошондуктан алар аркылуу кыргыз элинин байыркы доорлордогу элдүүлүк өзгөчөлүгүн, улуттук өзгөчөлүктөрүн, этнофилософиясын көрө алабыз. Ошентип окумуштуу Л.А.Шеймандын аныктамасы боюнча улуттук-маданий маанидеги сөздөр «этномаданий лексика» деп аталат. Алар мааниси боюнча башка тилдерде кездешпеген, эквиваленти жок сөздөр,

башкача айтканда, мындай сөздөр эки башка маданиятка таандык болуп, ошол маданияттардын айырмачылыгын көрсөтүп турат, алардын өзгөчөлүгү дал ошону менен түшүндүрүлөт (м: боорсок, боз үй, сүмөлөк ж.б.). Кыргыз элинин маданий турмушунун өзгөчөлүгүн ачып берүүдө, тил тарыхынын айрым фактыларын тактоодо, бул аркылуу жалпы эле тилдин өнүгүү мыйзам ченемин аныктоодо жана этнолингвистикалык маанилүү ролду ойнойт. Анткени этномаданий лексика ар бир элдин маданий-улуттук спецификасын чагылдырат, башкача айтканда, түздөн-түз турмуш-тиричилик менен тыгыз байланышта болуп «элдин духун» чагылдырат. Ошондуктан анын өнүгүү динамикасы жана функциялары социалдык өзгөрүүлөрдөн көз каранды.

Элдик акыл-эс, туюм, жүрүм-турум, жалпы эле этникалык маданият элдин руханий дүйнөсүнүн терендигин, кылымдар бою калыптанган каада-салттар жазылбаган элдик мыйзам, протокол экендигин туюндурат. Алардан кыргыз элинин материалдык жана руханий дүйнөсүнүн өз ара карым-катышын гана көрбөстөн, тилге байланышкан этнокаражаттардын үлгүлөрүн да көрөбүз. Алардын этнолингвистикалык булак катары мааниси чоң. Тил маданияттын баа жеткис байлыгын, казынасын өзүнө сактап, ал маданий баалуу маалыматтарды муундан-муунга жеткирип келет. Бул боюнча С.Г.Тер-Минасова мындай деген: «Взаимоотношения человека с окружающим его миром в большинстве своем выражаются в языке и во многом формируются языком» [8: 22].

Ар бир эле маданият маанилүү, ал эми улуттук тил ошол маданияттын башка маданияттардан болгон кайталангыс айырмачылыгын билдирип турат. Ал башка улуттук маданияттар менен диалог түзүп, алардагы өздөрү көңүл бура элек маселелерге басым жасап, кызыгууну туудурат. Бул боюнча М.М. Бахтин мындай деген: «Мы ставим чужой культуре новые вопросы, каких она сама себе

не ставила, мы ищем в ней ответы на эти наши вопросы, и чужая культура отвечает нам, открывая перед нами свои стороны, новые смысловые глубины» [2:335]. Демек, маданият улуттук болуш үчүн ал «өз элинин гана жашоо тажрыйбасын чагылдырып бербестен, жалпы адамзаттын жашоо тажрыйбасын чагылдырып берүүгө жөндөмдүү» жетишерлик деңгээлдеги тилдик материалдарга ээ болушу зарыл.

Ар бир тилдин өкүлү өзүнүн дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүн, элестерин өз алдынча аракеттенип, ойлонуп-толгонуп түзө албайт. Адам ал түшүнүктөрдүн дээрлик көпчүлүгүн тил аркылуу жана байыркы тилдик тажрыйбалардын негизинде, тактап айтканда, тарыхый тилдик булактар аркылуу калыптандырат. Болгону адамдар ал түшүнүктөрдү улам барган сайын жакшыртып, өркүндөтүп колдонууга аракет кылып келет. Адамдардын дүйнөнү таанып билүүсүнүн натыйжасында тилде кездешкен жаны түшүнүктөр келип чыгат, мына ошолордун өзү маданий дөөлөт болуп эсептелет.. Бул боюнча В.фон Гумбольдт мындай деген: «...язык есть «средство открытия до сих пор еще не познанного»». [3:37]. Демек, тил маданиятта кездешкен көрүнүштөрдү, фактыларды жөн гана атабастан жана билдирбестен, маданиятты калыптандырат, анын (маданияттын) өзөгүнөн өнүп чыгып, өзү да (тил) өнүгөт.

Азыркы коомдогу бирден-бир маанилүү маселелердин бири – руханий жана улуттук ан-сезимдин кайра жаралуусу. Бул маселенин чечилиши билим берүү тармактарында этномаданий багыттагы билим берүү менен тыгыз байланышта каралат. Этномаданий билим берүүнүн мааниси жана негизги функциясы – жаштарды этномаданий жактан социализациялоо. Натыйжасында адамдардын коомдо жашап жаткан башка адамдарга карата толлеранттуу мамилеси, адекваттуу жүрүм-турум моделдери калыптанып, этномаданий компетенттүүлүккө ээ болушу керек. Мындай иш жүргүзүүнүн максаты - азыркы ааламдашуу

мезгилинде башка катарлаш улуттар арасында (казак, орус ж.б.) улуттук маданиятты сактап калуу жана трансформациялоо, ошондой эле, кыргыз элинин уникалдуу маданиятынын маанисин терендетүү.

Этномаданий билим берүүдө эне тил (кыргыз тил) сабактарынын мааниси чон. Анткени тил «улуттук маданияттын ар кайсы топтордо чагылдырылган кандайдыр бир концентраты» болуп эсептелет. [6: 28].

Этномаданий билим берүүнүн башаты катары тил сабактарында этномаданий лексиканы өздөштүрүүнү алсак болот. Этномаданий лексиканы өздөштүрүү окуучулардын кеп маданиятын

жогорулатат. Тилдик каражаттарды өз алдынча оозеки жана жазуу түрүндө туура, орундуу колдонууга жардам берет, ошондой эле, кыргыз тилине, тилдин ээси болгон кыргыз элине болгон кызыгууну арттырат. Тил абдан баалуу тарыхый булак, ал өткөндү кайра тирилтет, ошондуктан болуп өткөндөрдү (окуялар, түшүнүктөр ж.б.) өзгөчө лингвистикалык материал аркылуу гана түшүнүүгө мүмкүн.

Сабакта этномаданий материалдарды колдонуу окуучуларды бир гана руханий, нравалык жана интеллектуалдык жактан өнүктүрбөстөн, алардын чыныгы мекенчил инсан болуп калыптанышына да көмөктөшөт.

Адабияттар

1. Акунова А.Р., Раимбекова М. Азыркы кыргыз тили. [Лексика](#) (ЖОЖдун педагогика адистигин сырттан окуган студенттер үчүн окуу куралы). - Б., 2005;
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М., 1979;
3. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. - М., 1994;
4. Жапаров Ш, Сыдыкова Т Азыркы кыргыз тилинин лексикологиясы жана лексикографиясы. – Б., 2013;
5. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М.: Издат. центр «Академия», 2001;
6. Лихачев, Д. С. Очерки по философии художественного творчества: очерк / Д. С. Лихачев. - СПб: Изд-во «Наука», 1996;
7. Прохвачева О.Г. Образ «приватного» пространства в языковой картине мира (на материале русской и английской фразеологии) // Языковая личность: Культурные концепты.- Волгоград; Архангельск, 1996;
8. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / Тер-Минасова С.Г. –М., 2007;
9. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. – Б., 2009.

УДК 410

Турсунова Айгүл Аскаровна,

*И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин
Чыгыш тилдери жана эл аралык байланыштар факультетинин окутуучусу*
aygulya2380@gmail.com

ТИЛ ИЛИМИНДЕ «МОДЕЛДӨӨ» МЕТОДУ**Турсунова Айгүл Аскаровна,**

преподаватель факультета Востоковедения и Международных отношений КГУ им. И. Арабаева
aygulya2380@gmail.com

МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК МЕТОД ПОЗНАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ**Tursunova Aigul**

*KSU of Arabaev I.
Faculty of Oriental Studies and International Relations*
aygulya2380@gmail.com

MODELING AS A METHOD OF COGNITION IN LINGUISTICS

Аннотация: *Моделдештирүү - таанып билүү куралы катары билимдин өнүгүүсүнөн ажыратылгыс түшүнүк болуп саналат. Жашообуздагы табигый, коомдук, баардык илимдерде, моделдерди түзүү жана колдонуу таанып билүүнүн күчтүү жана эң мыкты куралы болуп саналат. Чыныгы объекттер жана процесстер ушунчалык көп кырдуу жана татаал болгондуктан, аларды изилдөөнүн эң мыкты жолу бул - модель түзүү.*

Моделдештирүү бүгүнкү күндө жалпы илимий мүнөзгө ээ болгондуктан, ошондой эле жандуу жана жансыз жаратылышты изилдөөдө, адам жана коом илимдеринде колдонулгандыктан, бул теманы мезгилибиздин актуалдуу темаларынын бири катары карасак болот.

Адамдын акыл-эс жөндөмдүүлүгүн маалыматташтыруу - илимдин жана тилдик маалыматтардын ар кандай түрлөрүн программалоонун методдорунун бири катары формалдаштыруу методун колдонууну талап кылат. Автоматтык түрдө маалымат издөө үчүн тилдин формалаштырылган сөздүктөрүн жана грамматикаларын түзүү үчүн лингвистикалык илим чөйрөсүндөгү лингвистикалык билимдерди жана колдонмолорду комплекстүү автоматташтырууну иштеп чыгуу керек.

Түйүндүү сөздөр: *моделдештирүү; тилдик модель; тил илиминде модель; модель типтери; лингвистикалык модель өзгөчөлүгү; лингвистикалык изилдөө; илим; таанып билүү методу.*

Аннотация: *Моделирование как познавательная техника неотделимо от развития знаний. Почти во всех науках построение и использование моделей является мощным инструментом познания. Реальные объекты и процессы бывают столь многогранны и сложны, что лучшим способом их изучения часто является построение модели.*

Многочисленные факты, свидетельствующие о широком использовании метода моделирования в исследованиях, некоторые противоречия, возникающие при этом, потребовали глубокого теоретического осмысления этого метода познания, поисков его места в теории познания.

Информатизация мыслительной деятельности человека требует использования метода формализации как одного из методов научного познания и программирования различных типов языковых данных. Необходимо разработать комплексную автоматизацию лингвистических знаний и прикладных разработок в области лингвистики, чтобы создавать формализованные словари и грамматики языка для автоматического поиска информации.

Ключевые слова: *моделирование; языковая модель; модель в языкознании; типы моделей; свойства лингвистической модели; лингвистические исследования; наука; метод познания.*

Annotation: *Modeling as a cognitive device is inseparable from the development of knowledge. Almost in all sciences of nature, living and nonliving, about society, the construction and usage of models is a powerful tool of cognition. Real objects and processes are so multifaceted and complex that the best way to study them is, often, to build a model.*

Numerous facts those testify the widespread use of the modeling method in research, some of the contradictions those arise in some cases, required a deep theoretical understanding of this method of cognition, the search for its place in the theory of knowledge.

Informatization of human mental activity requires the use of the method of formalization as one of the methods of scientific knowledge and programming of various types of language data. It is necessary to develop complex automation of linguistic knowledge and applied developments in the field of linguistics, in order to create formalized dictionaries and grammars of the language for the automatic search for information.

Key words: modeling; language model; model in linguistics; types of models; properties of the linguistic model; linguistic research; science; method of cognition.

Синтаксис - это изучение принципов и методов построения предложений. Целью синтаксического изучения одного языка является построение грамматики, которую можно рассматривать как некий механизм, генерирующий предложения этого языка. В более широком смысле лингвисты сталкиваются с проблемой определения глубоких фундаментальных свойств успешных грамматик. Конечным результатом этих исследований должна стать теория языковой структуры, в которой описательные механизмы конкретных грамматик представлены и изучаются абстрактно, без привязки к конкретным языкам. Одной из задач этой теории является разработка общего метода выбора грамматики для любого языка при наличии всего набора предложений этого языка.

Моделирование признается многими лингвистами одним из наиболее эффективных методов исследования лингвистического текста.

Модель в лингвистике - это реальное или ментальное устройство, искусственно созданное лингвистом, которое имитирует поведение некоторого другого устройства (оригинала) в его упрощенном поведении для лингвистических целей. Лингвистическое моделирование обязательно предполагает использование абстракции и идеализации. Каждая модель базируется на гипотезе о возможной структуре оригинала и является функциональным аналогом оригинала, что позволяет перенести знания из модели в оригинал. Критерием адекватности модели является практический эксперимент. Все модели должны явно и недвусмысленно указывать исходные объекты, связывающие их отношения, и правила их обработки.

Модели должны иметь объяснительную силу, т.е. не только объяснять факты или экспериментальные данные, необъяснимые точки зрения уже существующей теории, но и предсказывать ранее неизвестное, хотя и принципиально возможное, поведение оригинала, которое впоследствии должно быть подтверждено данными наблюдений или новых экспериментов.

Концепция языковой модели возникла в структурной лингвистике. Ю.Д. Апресян различает три типа моделей в зависимости от характера объекта:

- 1) модели речевой деятельности человека, имитирующие определенные языковые процессы и явления;
- 2) модели лингвистических исследований, которые имитируют те исследовательские процедуры, которые приводят лингвиста к обнаружению определенного языкового явления;
- 3) метамодел, моделирующие теоретическую и экспериментальную оценку готовых моделей речевой деятельности или лингвистического исследования. В зависимости от того, какая сторона владения языком является предметом моделирования, модели речевой деятельности подразделяются на модели грамматической правильности, имитирующие умение отличать правильное от неправильного в языке, и функциональные, имитирующие умение соотносить содержание речи, план содержания с ее формой, т.е. планом выражения.

Содержание термина "модель" в современном языкознании в значительной степени охватывалось

ранее термином "теория". Считается, что название "модель" заслуживает лишь достаточно четко сформулированная и достаточно формализованная теория. Построение моделей является не только одним из средств отображения языковых явлений и процессов, но и объективным практическим критерием проверки истинности наших знаний о языке. Применяемое в органическом единстве с другими методами изучения языка, моделирование выступает средством углубления знаний о скрытых механизмах речевой деятельности, его движения от относительно примитивных моделей к более значимым моделям, более полно раскрывающим сущность языка.

Модель-это общая структура или формальный процесс определенных фактов в языке. Поскольку лингвистические модели формализуют язык как структуру, это создает основу для распространения математических теорий и методов исследования на лингвистику. При изучении объекта, явления или процесса сначала строится его описательная модель, затем она формализуется, т. е. выражается, например, с помощью математических формул или геометрических объектов. Любая модель должна быть представлена в виде алгоритма, позволяющего формализовать выполнение информационного процесса. Методы алгоритмического описания, не предполагающие обязательной логической формализации, включают словесное описание, символическое описание, граф-диаграммы, блок-схемы.

Известный зарубежный лингвист Н. Хомский своей работе «Синтаксические структуры» говорит о том, что грамматика автономна и независима от значения и что вероятностная модель не дает особого проникновения в сущность основных проблем синтаксической структуры"[7, ст.17].

Понятие языковой модели возникает в структурной лингвистике, но в научное употребление вошло в 60-70-е годы. XX век с появлением

математической лингвистики и проникновением математических методов в лингвистику. В настоящее время это понятие используется достаточно широко и не только в смысле математического моделирования, и не только в лингвистике.

В лингвистике нет единого определения понятия "языковая модель". Это связано, с одной стороны, со сложностью объекта моделирования-язык представляет собой сложную многоуровневую систему, а, с другой, с тем, что цели и методы исследования могут влиять на интерпретацию понятия.

Языковую модель определяют как: языковое образование, состоящее из постоянных элементов, объединенных закономерной связью, которые могут быть выражены символами [1]; искусственно создаваемое реальное или мысленное устройство, воспроизводящее, имитирующее языковое явление в более упрощенном виде [2, 685ст.]; некая общая схема описания системы языка, какой-либо его подсистемы или отдельного языкового явления [3, 183ст.]; некоторая последовательность абстрактных схем, которые должны явиться более или менее близкой аппроксимацией данных конкретной действительности [4, 193 ст.] и др.

Ввиду многообразия определений, еще в 70-е годы прошлого века глава Московской семантической школы Апресян Ю.Д. предложил следующую типологию лингвистических моделей [5, 99-100ст.], хотя тоже отмечал, что она не является исчерпывающей:

1) Модели, в которых конкретные языковые процессы и явления выступают в качестве объектов. Это модели речевой деятельности человека или модели владения языком, имитирующие речевую деятельность человека.

2) Модели, имитирующие исследовательскую деятельность лингвиста, также называются исследовательскими моделями. Объектом в этих

моделях являются процедуры, которые приводят ученого к обнаружению того или иного языкового феномена.

3) Модели, рассматривающие готовые лингвистические описания как объект, а не речевую деятельность человека или исследовательскую деятельность лингвиста. Если обычная грамматика – это теория специфических языковых процессов, то третий тип модели – это теория теории, или метатеория.

Эти подходы лишь подтверждают тезис о том, что интерпретация понятия "языковая модель" определяется целями и методами исследования. Целью создания языковых моделей в лингвистике, моделей деятельности лингвиста и метамоделей, в частности, является создание моделей, имитирующих речевую деятельность человека. В основном это связано с потребностями обучения в самом широком смысле: языковая подготовка обеспечивает доступ ко всей информации, существующей в обществе, обеспечивает коммуникативные процессы, как внутри конкретной культуры, так и дает возможность общаться с представителями других языковых культур. Использование математических методов при создании языковых моделей, по большому счету, служит той же цели.

Лингвисты также высказывают мысль о том, что каждый язык можно рассматривать как моделирующую систему [6,16 ст.], или, другими словами, каждый язык является моделью. О языковых моделях в этом смысле писал еще Э. Сэпир. Суть языка состоит в классификации, в формальном моделировании, в связывании значений. Грамматическая и фонетическая системы каждого языка в своей основе содержат определенные образцы (модели): «...каждый язык стремится выразить сходные функции тем или иным способом. Если глагол выражает определенное время с помощью суффикса, то мы можем предположить, что он будет выражать другие времена таким же образом

и что все другие глаголы принимают суффиксальные элементы времени». [7]. Разные способы выражения одного и того же положения дел на разных языках, есть разные способы его представления, или разные модели этого положения дел. Таким образом, мы можем говорить о языке как о моделирующей системе.

Язык, оставаясь средством, коммуникации, трансляции и хранения информации, становится средством ее формирования и порождения. Язык моделирует действительность, поскольку модельные отношения заложены в его природе как таковой, источником такого свойства языка является сущностная характеристика человеческого познания – способность создавать модели.

Целью данной работы является определение терминов "моделирование" и "лингвистическая модель", описание свойств моделей и их типологии, а также характеристика метода моделирования как одного из инструментов исследования.

Потребность в моделировании возникает в тех областях науки, где объект науки непосредственно не наблюдаем. Задача исследователя – понять скрытый механизм, который перерабатывает сырье в конечные продукты. Поскольку увидеть происходящее невозможно, остается единственный путь к познанию объекта: на основе сопоставления исходных и целевых данных построить образ объекта, т. е. выдвинуть гипотезу о его возможной структуре и реализовать ее как логическое устройство, способное обрабатывать некоторый материал точно так же, как это делает реальный механизм в естественных условиях. Если наше логическое устройство действительно функционирует таким же образом, то это будет модель объекта, и мы можем предположить, что заложенный в нем механизм во всех существенных деталях совпадает с механизмом, содержащимся в естественном устройстве.

Проведенный анализ моделей языка позволяет сделать вывод о том, что лингвисты разработали

большое количество моделей, основанных на различных параметрах, но до сих пор не выработали четкого понимания типологии текстовых моделей. Но хотя лингвистическая модель – комплексное понятие со сложной структурой и обширной типологией, лингвисты не оставляют попыток описать естественный язык с её помощью.

Таким образом, мы видим, что, оставаясь основным средством осуществления мысли, язык, однако, не позволяет исследователю увидеть его механизмы непосредственно в действии, что

вынуждает лингвиста строить образ объекта, то есть на основе сопоставления исходных и конечных данных выдвигать гипотезу о его возможной структуре. Взяв свое начало из точных наук, метод моделирования в настоящее время интенсивно распространяется на область гуманитарных наук, в том числе на лингвистику, где основные механизмы языка, лежащие в основе речевой деятельности человека, не даются лингвисту в непосредственном наблюдении, поэтому в современном языкознании одним из основных средств познания объектов является построение моделей.

Список использованной литературы

1. Азимов Э. Г., Щукин А.Н. «Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам.)» — М.: Издательство ИКАР.. 2009. – URL: http://methodological_terms.academic.ru/2438/ЯЗЫКОВАЯ_МОДЕЛЬ
2. «Большой энциклопедический словарь». Языкознание – М.: БРЭ, 1998.
3. Кравцова Ю.В. «Моделирование в современной лингвистике» Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Вип. 5 (77). Філологічні науки. / [гол. ред. П. Ю. Саух; відп. ред. Н. А. Сейко; відп. секр. Н. П. Бірук]. – 2014 – с.181-189.
4. Ревзин И.И. «Модели языка». М.: Изд-во АН СССР, 1962.
5. Апресян Ю. Д. «Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк)». Издательство «Просвещение», М. 1966. 99-100с.
6. Ревзин И.И. «Метод моделирования и типология славянских языков». М.: «Наука», 1967. 16 с.
7. Chomsky N., Syntactic structures, 1957, Mouton, Paris. Стр. 17
8. Бучило Н.Ф., И. А. Исаев “История и философия науки”.- М.: Проспект, 2015.
9. Сепир Э. Язык. «Введение в изучение речи / Избр. труды по языкознанию и культурологии.» URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/sepir/04.php – 04.07.2017
10. Стёпин В.С. «Теоретическое знание». – М.: Прогресс-Традиция, 2000
11. Шаумян С.К., Соболева И.А. «Аппликативная порождающая модель и исчисление трансформаций в русском языке», Изд-во АН СССР, М. 1963.
12. Шаумян С.К « Структурная лингвистика», Изд-во Наука, М. 1965.

Мадмуратова Замира Гулбаевна, Токсонбаева Канимет
Баткен мамлекеттик университетинин Сүлүктү аймактык институту

**МАР БАЙЖИЕВДИН «ТӨРТ АДАМ» ДРАМАСЫНДАГЫ ПРАВАЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮ
ИДЕЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА КӨРКӨМ ИШТЕЛИШИ**

Мадмуратова Замира Гулбаевна, Токсонбаева Канимет
Суюлуктинский территориальный институт Баткенского государственного университета

**ОСОБЕННОСТЬ ИДЕИ ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В ДРАМЕ МАРА БАЙЖИЕВА
«ЧЕТЫРЕ ЧЕЛОВЕКА» И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОРАБОТКА АВТОРА**

Madmuratova Zamira Gulbaevna, Toksonbaeva Kanimet
Sulyukta territorial Institute of Batken state University

**FEATURES AND ARTISTIC DEVELOPMENT OF THE IDEA OF MARA BADZHIEV OF MORAL
EDUCATION IN THE Drama "FOUR PEOPLE"**

Аннотация. Бул макалада Мар Байжиевдин «Төрт адам» драмасындагы нравалык тарбиялык изденүүлөрү жана нравалуулук маселесинин көркөм иштелиши талдоого алынды.

Түйүндүү сөздөр: Адеп-ахлак, нравалык-эстетикалык тарбия, көз караш, карама-каршы, конфликт, жүрүм-турум, драматургия жанры. адамзаттык баалуулуктар.

Аннотация. В данной статье анализируются нравственные воспитательные искания Мар Байжиева в драме «Четыре человека» и художественное развитие проблемы морали.

Ключевые слова: мораль, нравственно-эстетическое воспитание, взгляды, противоречия, конфликт, поведение, жанр драмы. человеческие ценности.

Annotation. This article analyzes the moral educational quest of Mar Bayzhiev in the drama "Four People" and the artistic development of the problem of morality.

Keywords: morality, moral and aesthetic education, views, contradictions, conflict, behavior, drama genre. human values.

Азыркы күндүн актуалдуу темалары көп, бирок алардын эң башкасы-адам. Бүгүнкү күндө адамдын эмгегин даңктаган, анын нравалык өсүшүнө, эртеңкисине терең ой жүгүртүүсүнө түрткү бере ала турган, анын чыныгы мекенчилдик сезимин күчөткөн күчтүү чыгармаларды окуу маанилүү.

Искусство адамдын чыгармачыл касиеттеринин бир көрүнүшү, анын өзү адамдык сапаттарынын ачылышынын кеңири формасы, ага нравалык-эстетикалык жактан тарбия берүүнүн мектеби катары да аткара берет.

Акыркы мезгилдерде көпчүлүк жаштарыбыз нравалуулук, адеп-ахлак, ыйман түшүнүктөрүн терең түшүнүүгө көңүл койбой, адамзаттык асыл баалуулуктарыбызды унутуп баратканы баарыбызга

маалым. Адабияттын башка жанрларындай эле драматургия жанры да бул проблеманы негизги объект кылып алып, аны жогорку деңгээлге жеткире чыгармачылык менен иштеп келет.

Мына бул актуалдуулукка айланган нрава темасына өзгөчө көңүл бөлүнүп, чыгармачылык изденүү менен бир канча алгылыктуу пьесаларды жаратып келе жаткан драматургдардын бири Мар Байжиев болуп саналат.

Каармандарын ар тараптуу көргөзүүгө аракеттенүү, башкача айтканда, адам баласынын нравалык дүйнөсүн иликтөө анын белгилүү болгон «Төрт адам» драмасында да өзгөчө орунду ээлейт.

Драматург Мар Байжиевдин «Төрт адам» драмасында биздин күндүн адамдары жөнүндө сөз

болот. Алардын бири-бирине болгон мамилеси, мүнөздөрү ошондой эле жашоосу, коом алдындагы жоопкерчилиги тууралуу жазылган. Б.Усубалиев менен А.Акматалиев белгилегендей, «Драматург жалпы адамзатка таандык проблеманы козгой алгандыгы менен албан ийгиликке жетишкен». [1]

Бирок ошондой болсо да драманын аренага келиши өзү менен бири бирине диаметралуу түрдө карама-каршы тура турган ой жүгүртүүлөрдү кошо ала келди. Буга мисал катары драматург М.Тойбаевдин макаласын белгилей кетсек болот. С.Асанбеков да бул маселе боюнча өзүнүн эмгегинде кеп козгоп М.Тойбаевдин көз карашын четке кагуу менен «Төрт адам», /«Дуэль»/ жогорку деңгээлде жазылган драма экенин белгилеп далилдөөгө аракет кылган. [2]

«М.Байжиев буга чейин калыптанып калган көркөм ойлоонун көнүмүш туткунунан кутулуп, европалык мааниге жакындашуу процессин белсене киришип, азыркы учурда бардык улуттардын өкүмүнө кызыктуу маселени өз чыгармачылык практикасында «Дуэль» аркылуу ийгиликтүү чечти».

Албетте, профессор А. Абдыразаков белгилеп кеткендей «Анын идеялык-эстетикалык өзгөчөлүгүн калыс баалагандыктан келип чыккан тескери, адилетсиз сындарга», башкача көз карашта кароо менен, «Эрөөл», «Дуэль» чыныгы нравалуулуктун бийик үлгүсү экендигин далилдөөгө аракеттенебиз. [3]

М.Байжиевдин драмаларында адамдын руханий тиричилигинин негизинен бир гана аспектен, этикалык аспектен каралгандыгы. А чындыгында адам өзү жашап турган чөйрө менен органикалык карым-катышта, коомдогу экономикалык, өндүрүштүк, социалдык мамилелер менен татаал байланышта турат. Кишинин нравалык жүрүм-турумуна түрдүү булактар-социалдык саясий, тарыхый, маданий, генетикалык-психологиялык, моралдык, улуттук, педагогикалык ж.б. көптөгөн факторлор таасир кылат» - деп белгилеген Советбек Байгазиевдин пикиринде талаш жок.

Ошентип «Төрт адам» кыргыз драматургиясындагы жаңы көрүнүш катары миндеген окурмандарды, көрүүчүлөрдү ынандыра алган. Чыгармада гуманизм, адептүүлүк көз караштар чагылдырылуу менен жакшылык менен жамандыктын, ак ниеттик менен кара ниеттиктин күрөшү чагылдырылат. «Төрт адам» пьесасы сырттан караганда көл жээгинде жайынча эс алып жүргөн үч-төрт адамдын өз ара сүйлөшкөнүнөн гана турат. Бирок, кыймыл-аракет, драматизм, конфликт адам жанынан, адам рухунун ички агымы тарапка оогон. Сюжет персонаждардын өз ара дискуссиясына, пикир келишпөөчүлүктөрдүн, ар түрдүү идеалдардын, ыймандык изденүүлөрдүн контрастына, карама-каршылыгына негизделет.

«Төрт адам» драмасынын негизги каармандары Искендер, Азиз, Нази. Ал эми медсестра кыз болсо эпизоддук каарман. Алар бүгүнкү эле биздин күндөрдүн адамдары.

М. Байжиевдин каармандары социалдык-психологиялык, социалдык-философиялык жактан ишенимдүү көркөм жалпылоого алынып, жеке адам менен коомдун байланышынын социалдык маңызы драмада тереңдетилип чечмеленген. Жеке адамдын коом алдындагы парзы, адамдар алдындагы жоопкерчилиги алдынкы планда чоңойтулуп көрсөтүлүү менен нравалуулуктун гуманисттик принциптери Азиздин мүнөзүндө көнүмүш адат, түбөлүк жашоо нормасы катары орун алышы драмада аналитикалык стилде терең ачылат.

Күндөлүк турмушубузда али да болсо кездешкен биздин жашообуздагы бийик нравабызга келишпес карама-каршы келген айрым ыппас көрүнүштөрдү жылмалабай ачык көрсөтүү жолу менен нравалык бузукулуктун тамырын издөө, табуу жана аны аёосуз ашкерелөө «Эрөөлдүн» негизги көркөм принциптеринин бири» - деп профессор А. Абдыразаков эң туура белгилеп өткөн.

Драмадагы көз караштардын кагылышы азыркы күндүн бийиктигинде берилген. Анын үстүнө өң-түсүнө, тили менен айырмаланган кыргыз интеллигенттеринин азыркы кезде ой жүгүртүүсү,

жүрүм-туруму, көз карашы, кийген кийими менен өлкөбүздө жашаган башка улуттардан өтө эле айырмаланып кетпегени белгилүү.

Автор адамдын өз ара татаал мамилелерин сүрөттөп, ар бир адам коом алдында, адамзат алдында өзүнүн иш-аракети үчүн жооптуу деген идеяны берет. Чыгармадагы негизги конфликт негизинен нравалык конфликтти түзөт. «Төрт адамдын» башкы каарманынын бири Нази драмада баштан аяк катышып, болгон окуяларда өзүнүн башынан өткөргөндөрүн жана ушул учурдагыларды өзү аңгеме куруп айтып берет.

Драмадагы башка каармандардан айырмаланып, Нази бардык сюжеттик эпизоддорго түгөл катышат. Үстүнөн бир караган адамга аңгемеге окшоп да кетет. Чындыгында эле драма ошондой элес калтырат. Анткени драманын жазылышы кыргыз драматургиясында мурда кездешпеген жаңы формада ишке ашкан. Автор өзү да бул пьесасына «драмалык аңгеме» деп жанрдык мүнөз берет. Бирок, баары бир проза жанрына окшош жактары болгонуна карабастан драмалык касиети басымдуулук кылып, сахна чыгармасы, драма болуп калган.

Драмада нравалуулук маселеси өтө курч коюлуп, чоң чеберчиликте көрсөтүлүп, ишенимдүү чечмеленет.

Назинин аңгемесинен биз буларды угабыз: Нази окуудан жолу болбой калып, чоң дүкөндөрдүн бирине сатуучу болуп орношот. Анын эң жакын адамы жалгыз апасы болот. Ошентип иштеп жүргөн мезгилдерде дүкөндүн башчысы Искендер кызга көз артып, өзүнүн бузуку торуна түшүрүүнүн жолун ойлоно баштайт. Искендердин иш-аракети, ойлогон ою бүтүндөй өзүмчүлдүккө чыгарылган. Жок жерден пайда табууга ыңгайлашып алган социалдык караөзгөй, ачкөздүгү менен айырмаланган адам. Чындыгында мындай ою бузук, өзүмчүл адамдар бүгүнкү күндө аябай көбөйүп кеткени бизди тынчсыздандырбай койбойт.

«Искендер өз кызыкчылыгы үчүн бардыгын иштөөгө даяр тура турган бузуку дүйнөкор, эгоист адам. Искендерде чыныгы сүйүү барбы? Жок. Анда

эгоисттик, интимдик сезимге негизделген ыплас инстинкт гана бар. Чыныгы реалдуу гуманизмге ширелишкен махабат анын нравалык табиятына туура келбейт. Ошондуктан Искендердин «сүйүүсү» ичкертеден руханий азыктана албай драманын акырында жок болду».

Бирок көптүн арасында эч билинбей жылма жакшы көрүнгөнсүп да калат.

Нази мына ушундай «сырты жалтырак, ичи калтырак» бузуку, моралдык жактан пас, ыймансыз адамдын кол алдында иштеп жүрдү. Күндөрдүн биринде Нази иштеген бөлүмгө капысынан текшерүү, бир топ баалуу товар жок болуп кеткени далилденет. Бул бөлүмдү тейлеген Назинин мойнуна чоң суммадагы акча түшөт да, иши сотко бериле турган болот. Ал акчаны Нази жалгыз апасы экөө табууга мүмкүнчүлүгү жетишпейт. Ошентип Нази соттолуунун алдында турат. Жалгыз апасын кыйбайт. Бирок жардам берер эч кимиси жок. Мына ошентип башына өтө кыйынчылык түшүп, айласы кетип турган мезгилде Искендер келип Нази менен анын апасын ишендирип, бул акчадан куткарып жардам берерин айтат. Акыры эч бир жанга билгизбей чоң суммадагы акчаны «төлөп», Назини бошотуп алат да, кайрадан өз кызматына дүкөнчүлүккө коет. Нази апасы экөө Искендерге миң эсе ырахматтарын айтышып, анын кызматын кылууга даяр турушат. Искендер Назиге эң боорукер, ыймандуу, ак ниет киши болуп көрүнөт. Ошондон баштап Нази Искендердин айтканын эки дебей орундатууга киришет. Өзүнүн эң жакын адамындай көрүп эч нерседен шек санабай иштей берет.

Бирок Искендердин бул иш – аракети бүтөндөй караөзгөйлүк менен пландуу түрдө өз кара ниет ой максатын ишке ашыруу үчүн жасалат.

Назинин бөлүмүндөгү баалуу товарларды атайылап каттырып коюп, өзү уюштурган текшерүүчүлөрдү чакырып, Назини жалган жерден «соттолуп кетесин» деп коркутат. Кийин ал товарларын кайра билгизбей саттырып ордун толуктайт.

Жаңы гана орто мектепти бүтүрүп келген жаш кыз Нази бул жашыруун кылмыштуу иштен өзү да шек санабайт. Эч нерсе билбейт. Ал Искендерге гана ишенет. Бирок Искендер Назиге шарт коюп, «эгер билдирип койсоң соттолсуң» деп биротоло баш ийдирип алат. Нази чын эле Искендер айтып койбосун деп чочулайт. Мына ушул түзүлгөн абалдан пайдаланып Искендер эми өзүнүн көптөн бери пландаштырган кара ниет оюн ишке ашырат.

Ошентип Нази Искендердин жалган сүйүүсүнө кириптер болуп, анын жашыруун «көнүлдөшүнө» айланат. Бара-бара Нази Искендердин үй-бүлөсү туурасында билип турса да жеңил жашоого көнө баштайт. Ал эми Искендер Назини өзү каалагандай пайдаланат. Жыл сайын күзгө тарта эл көл жээгинен кеткенде Искендер менен Нази Ысык-Көлдүн эч бир жан көрбөс жерин тандап алып, ээн-эркин эс алууга кетишет. Чындыгында мындай көрүнүштөр, окуялар бүгүнкү күндө аябай көп болуп жатканы баарыбызга маалым.

Бирок ошондой болсо да Нази бул «жыргалдан» кутулуу, адамча жашоо жөнүндө аздыр-көптүр ойлоно баштайт. Мына ошентип Нази эмне кыларын билбей турган мезгилде көл жээгинен Азизге жолугат.

Азиз – адамгерчиликтүү, бүгүнкү күндүн талабын таасын сезген, нравалык жактан таза оң образ. Көл жээгинде Азиз менен күтүлбөгөн жерден кездешүүсү жүрөгүндөгү басынган кишини ойготот. Анда ар – намыс пайда болуп, чыныгы сезим ойгоно баштайт. Ал түгүл коомдук адилеттик сезими десе да болот, себеби ал Искендердин байлыгынын булагы кайдан экенин акырындап түшүнө баштайт.

Ошентип, Искендердин карама-каршысындагы адам, Азиз Назиге чоң таасир берет. Нази Искендерди Азизге салыштырып, анын кара ниет, өзүмчүл, жеткен кара өзгөй экенин акырындап түшүнө баштайт. Бул нравалык жактан кайра тазаруу, оң келечектүү жолго багыт алуу процесси драматург тарабынан эң эле ишенимдүү сүрөттөлөт.

«Драмадагы Азиз адам бааласынын оюнун өзөгүн жакшылык түзөрүн, кандай гана кырдаал болбосун эртеби-кечпи адилеттүүлүк салтанатталаарын даңазалайт. Ал аркылуу бир гана акыйкаттыктын женишин даңктабастан, акыйкаттыкка, адилеттүүлүккө жетүүнүн татаал жолу анын күрөшсүз жаралбай тургандыгы бул сапатты талап кылган адам баарынан мурда ага өзү ээ болуш керектиги да айкын берилет».

Назинин ички дүйнөсү жана анын нравалык жактан тазаруусу пьесада чеберчилик менен терең талдоого алынат.

«Назинин нравалык изденүүлөрү драмада эволюциялык принципте өнүктүрүлүп жүрүп олтуруп, акыры сапаттык өзгөрүүгө өтүүсү менен реалдуу жыйынтыкталат. Азиз өзүнүн жаркын өмүрүн кыйып, миңдеген адамдарды өлүмдөн сактап калуусу менен катар эле Назини да моралдык - нравалык өлүмдөн, кыйроодон сактап калды.

«Эрөөлдүн» финалы турмушту бекемдөөчү оптимисттик тондо Назинин нравалык тазаруусу, ыпластыктан, бузукулуктан түбөлүккө кутулуп, жаңыча, адамча таза жашоого чечкиндүү кадам шилтеп, биротоло бет алуусу жаратылыштын кубулуштары, Ысык-Көлдүн толкуну жамгырдын тазартуучу күчү менен параллелдештирип, симфонизм формасында күчтүү аяктайт».

Муну менен бирге Азиздин көз карашы, анын ыймандык тазалыгы, адамдык сапаты да бир кыйла ишенимдүү көрсөтүлөт. Нази менен Азиздин ортосунда адамдын коомдогу орду, турмуш, адамгерчилик туурасында көптөгөн талаш-тартыштар жүрөт. Акыры Азиздин идеясына биротоло ишенип, өзү Искендерден кутулуу үчүн ачыктан-ачык күрөшкө чыкты.

Назини эми эч бир күч, ал тургай Искендердин жашыруун авантюрасы да токтото алган жок. Искендердин жеткен ыймансыз, өтө зыяндуу, кара өзгөй экенин Нази эми гана толук түшүндү.

«Азиздин биринчи эле жолугушуусунда Назинин ички сезимдерине таасир берип, чыныгы

бакыт деген эмне экенин ойлонууга мажбурлайт. Ал эми экинчи жолугушуудан баштап, нравалык–психологиялык конфликт курч мүнөзгө өтөт. Чыныгы бакыт, адамдын жашоодогу, адамдар арасындагы милдети, ыймандын тазалыгы сыяктуу проблемалардын ички дүйнөлөрү толук ачылат. Күчтүү драматизм, психологиялык анализ каармандардын мүнөздөрүнүн бизге мурда көрүнбөгөн өзгөчөлүктөрүн, нравалык сапаттарын ажарына чыгара, бадырайта даана көрүүгө алып келип, ички жан дүйнөлөрүнүн кардиограммасын тартып берет”.

Ошентип Нази нравалык жактан тазарып, өз күнөөсүн өзү сезип Искендерден боротоло кол үзүп, турмуш жолун жаңыча баштоого чечкиндүү түрдө бет алуусу менен драма таасирдүү аяктайт.

Демек, бул драмада нравалуулук проблемасы өзгөчө жаңы формада чебер көрсөтүлгөн. Мына ушундай тарбиялык таасирдүүлүгү менен драма көрүүчүлөрдүн жана окурмандардын купулуна толду.

“Драманын жетишкендиги бир гана алардын күрөшүн таасын чагылдырып бергендиги менен эмес, ал баарынан мурда ушул майдандагы алардын алсыз-чабал жагын ачып бергендиги менен далилдейт”.

Ошондой эле драматургдун жетишкендигине Назинин образы аркылуу жетишкенин белгилейт.

“Мурда Нази кайда жүргөн, эмне үчүн Искендердин буюмуна айланган, анан кантип шыдыр

эле бурулуш жасады. Бул балким драматургдун калпыстыгы болуп жүрбөсүн?

Жок, бул-драматургдун жетишкендиги. Мурда деле Нази элдин арасында жүргөн. Биз менен чогуу жашаган. Анын алсыздыгы – Искендердин эч бир айырмаланбаган эки-үч кишинин сабагын алып, аларга биротоло кул болуп, турмушка алардын ак баскан көзү менен карап калгандыгында. Күчтүүлүгү-ушундай абалга туш болсо да, өзүнүн адамдык касиетин жоготпогондугу”. [4]

Ошентип драматургдун чыгармалары бүгүнкү адамдын рухий дүйнөсүн көркөм чыгылдырууда жасаган ийгиликтүү кадамы болуп саналат. Албетте, бул чыгармалар менен таанышкан адам сөзсүз түрдө адамдын өзүнүн насили жөнүндө ойлонууга мажбурланат болуш керек. Чыгарманын бактысы да, баалуулугу дал ушунда жатат.

“Жалпысынан жыйынтыктап айтканда, адамзат коомунда нечен миндеген жылдарды аралап келе жаткан карапайым адамдар арасында прогрессивдүү гуманисттик мамиле ыймандык тазалыгы, нравалык бийиктик идеясы М.Байжиевдин “Эрөөлүндө”, “адам адамга дос жана тууган, “көпчүлүк бирөө үчүн бирөө көпчүлүк үчүн” деген принциптерде жаныча ойлонулуп, индивидуалдуу жанрдык-стилдик өзгөчөлүктө реалдуу чечмеленген”,–деген профессор Абдыразаковдун жыйынтыктоосунда талаш жок.

Колдонулган адабияттар:

1. Усубалиев Б., Акматалиев А. Адамгерчиликке үйрөткөн Чыгармалар.//Ленинчил жаш. -1980.
2. Тойбаев М. Мар Байжиевдин «Төрт адамы» жөнүндө. //Кыргызстан маданияты. -1960. 11-июнь.
3. Абдыразаков А. Азыркы кыргыз драматургиясы. –Б.: -1994. -134-139-б.
4. Усубалиев Б. Революция уланып жатат. //Кыргызстан маданияты. -1982. - 2 – август.

УДК: 370/247-91

Токсонбаева Канимет,

*Баткен мамлекеттик университетинин Сулукту аймактык институтунун
Педагогика жана экономика факультетинин 2-курсунун П-1-19 окуу тайпасынын студенти.
e-mail: zmadmuratova@bk.ru*

ЭЛДИК ЫРЛАРДАГЫ ЖАШ МУУНДАРДЫ ТАРБИЯЛОО ИДЕЯЛАРЫ*(СУЛУКТУ ЖАНА ЛЕЙЛЕК ЧӨЛКӨМДӨРҮ БОЮНЧА)***Токсонбаева Канимет,**

*Студент 2 курса Сулюктинского территориального института Баткенского государственного
университета*

ИДЕИ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ*(ПО СУЛЮКТИНСКОЙ И ЛЕЙЛЕКСКОЙ ЗОНАМ)***Toksonbaeva Kanimet,**

2nd year student of Sulyukta territorial Institute of Batken state University

THE IDEA OF EDUCATING THE YOUNGER GENERATION IN FOLK SONGS*(FOR LEILEK AND SULUKTA AREAS)*

Аннотация: Бул макалада Кыргызстандын түштүк-батыш чөлкөмүндөгү, тактап айтканда Сулукту шаарында жана Лейлек районунда жашап, элдик оозеки чыгармалардын учугун улап, ырдап келе жатышкан инсандардын чыгармаларынын тарбиялык идеялары каралган.

Түйүндүү сөздөр: элдик оозеки чыгармачылык, руханий байлык, тарбиялык идеялар, элдик тарбия, инсан.

Аннотация: В этой статье рассмотрено воспитательные идеи устных народных произведений творческих личностей живущих в городе Сулюкта и Лейлекском районе. Исследованы нормы морали, духовных, нравственных, гуманитарных, духовных и культурных ценностей произведений в воспитании возрастающей поколения.

Ключевые слова: устное народное творчество, нормы морали, духовные и культурные ценности, воспитательные идеи, народное воспитание, личность.

Annotation: In this article, educational ideas of oral folk works of creative personalities living in the city of Sulukta and Leilek district are considered. The norms of morals, spiritual, moral, humanitarian, spiritual and cultural values of works in the upbringing of an increasing generation are studied.

Key words: oral folk art, morals, spiritual and cultural values, educational ideas, people's education, personality.

Кыргыз балдар адабиятынын эң байыркы үлгүлөрү элдин оозеки чыгармачылыгында чагылдырылган, калк келечек муундар үчүн кам көрүп, аларды көркөм сөз менен эркелеткен, уктаткан, алаксыткан, турмушту үйрөткөн, таалим – тарбия берген, ички руханий дүйнөсүн тазалаган, жолго аттандырган, кыргыздардын өлүмү да ыйлуу ыр менен бүткөн. «Ар кылымда элдик оозеки чыгармаларды көкүрөккө түйүп, муундан – муунга өкүспөй, уюткусун бөксөртпөй өткөргөн ары таланттуу көсөм адамдарыбыз жашап өткөн»[1]. Элибиз дүйнө элдеринин ичинен чыгармачылыкка өтө бай, таланттуу элдерден болуп, элдин эсине

Манастай океан жомокту кийинки урпактарга мурас кылып жүрүп отурган. Манасчылар, жомокчулар, акындар элдин бай оозеки чыгармачылыгын алып жүрүү менен, өз доорундагы тарыхый окуяларды чыгарма кылып жаратып, элдин өзүнө кеңири талкууга таштап койгон. Чыгарма жакшы болсо, ооздон оозго сакталып, жаман болсо, унутулуп жок болгон. Ошондой эле, элибизде ырга-күүгө өзгөчө маани берилген, элде «Баш кесмек бар, тил кесмек жок»-деп, не бир кыйын маселелерди акындар, чечендер ыр менен куюлушкан сөз менен айтып келишкен. Элдин кубанычы–кайгысы, муң – зары ыр менен айтылып, эл ошондон кубат

алып, кайраттанган. Элдин уучун толтурган ошол адамдар болгон. Демек, кыргыз эли этнос болуп калыптангандан бери тарыхтын татаал жолунан басып өтсө да, улут катары өзүнчө өзгөчөлүктөрүн сактап, бүгүнкү күндө өз маданиятына, руханий байлыгына ээ көз карандысыз эгемендүү мамлекетке айланды. Элибиздин руханий башаттарына кайрылып келмейинче, бүгүнкү жашообуз, көрөңгөбүз бош болуп, ички дүйнөбүз байый албайт.

Биз макалабызда Кыргызстандын түштүк – батыш чөлкөмүнүн, тактап айтканда, Сүлүктү жана Лейлек районунда жашап жаткан элге тиешелүү болгон элдик оозеки чыгармалардын лирикалык жанры боюнча элдик ырларын педагогикалык талдоого алып, жаш муундарыбызды тарбиялоо максатында жеке инсанга, анын өзүн – өзү калыптандырууга, акылын бирдей өнүктүрүүгө, ар тараптан тарбияланып, улуттук баалуулуктарды жетекчиликке алып өсүүсүнө көмөк көрсөтүү болуп эсептелет. Негизинен макалада Баткен мамлекеттик университетинин Сүлүктүдөгү гуманитардык – экономикалык институтунун окутуучусу С.Закирова тарабынан жарык көргөн «Эл ичи – өнөр кенчи» деп аталган китебиндеги студенттер тарабынан жыйналган элдик оозеки чыгармалардын айрымдары педагогикалык жактан талдоого алынды. Анткени жергебиздин түштүк – батыш чөлкөмүнө тиешелүү болгон элибиздин оозеки чыгармалары да тиешелүү деңгээлде күнүмдүк турмуштук көрүнүштөрдү, оошкыйыштарды жана өзгөчө бөтөнчөлүккө ээ болгон элдик ырларды уккан окурман андан тарбиялык багыт алып, мазмунуна тез ынанат. Демек, аймактагы элет элдеринин оозеки чыгармалары, чындыгында, али да болсо бузулбай жаткан дың сыяктуу турарын белгилөө менен, өзүбүзгө жакын турмуш чындыгынан алынгандыгы менен жүрөккө жакын сиңимдүү келет жана анын тарбиялык мааниси да терең сиңет. Ошол сыңары нарктуулукту, адеп – этиканы, маданиятты башка жактан издей бербей, өзүбүздүн эле улуттук баалуулуктарыбызды унутпай эсибизге салсак, көңүлгө ийги, жадыга уючу акыл

кеңешти тапсак болот, же Жусуп Баласагын бабабыз айткандай, «Жол жосуну дүйнөнүн мына ушундай, сөз маанисин ойлонуп өзүн тапкын». Ошондуктан өз убагында жаштарыбызга эл ичинен чогултулуп алынган материалдарга көңүл бурсак, алар эң кичине көлөмдөгү учкул сөздөрдүн, макал–лакаптардын, сүйүү темасына арналган чыгармалардын, арман – кошоктордун, ошондой эле, түрдүү тематикадагы ырлардын эң көп кездешээрин көрөбүз. Албетте, мындай көркөм дөөлөттөр элдин арасынан чыккан таланттуу адамдар тарабынан жүзөгө ашкандыгы анык. Ошондуктан ар бир элдин өзүнүн жашаган аймагына байланыштуу өзгөчөлүгүн эске алып, жашоо дүйнөсү айрым таланттуу адамдар тарабынан ыр түрүндө айтылып келет. Андан жакшы сапаттарын алып, аны жаңылап кайрадан иштеп чыгып, заманга ылайыктап пайдалансак болот. Кытай элинин улуу акылманы Конфуций «Мен эч жаңылык ачкан жокмун, элден алып элге бердим»-деп бекеринен айтпаса керек. Мунун философиялык мааниси өтө терең жана да көп ойлонууга чакырып жаткансыйт. Заман өткөн сайын коом тиричилиги өзгөрөт, айрым нерселер колдонуудан калып калат. Адам баласы өзүнүн жашоо абалын жашаган жериндеги өзгөчөлүктү, баскан жолун бизге калтырган кенчтеринен акыл – насааттарынан, эл арасында айтылган учкул сөздөрүнөн, макал лакаптарынан билебиз. Анын түйүнүн чечип жаштарга жеткирүү биздин муундагы адамдардын жооптуу милдети деп эсептейбиз. Элибиз бала төрөлгөндөн баштап, адамды акыркы узак сапарга чейин ыр менен узаткан.

«Эненин бешик ыры–уул кыздын өмүр жашоосунун башаты. Анда эне сүтү да, эне тили да ата салты да, Ата–Журту да, анын тарыхы да чөгөрүлгөн»[2].

Мисалы, Лейлек районунун Катыраң айылында 1931-жылы туулган Кулмурзаева Даана Аскаровнанын айтуусундагы «Бешик ырына» көңүл бурсак:

«Бешик боосу бек болсун,

Элинен чыккан бек болсун.

Ата – эненин жанига жолдош болсун,

Ырыскы наспелүү болсун.

Атагы ааламды жарган жаш жигит болсун,

Ата –энеси менен, узун –өмүрү менен,

Башыга балбылдаган бакыт консун.

Кийтиден укалари көп болсун,

Чуркулдашып жүрө берсин»[3, 92-93-б.].

Жогорудагы «Бешик ырында» эненин балага болгон тилек, ниети айтылып, бата берүү салты башкы орунга чыгып, баланын келечегине ишеним, жолунун жарык болушуна ак ойлор айтылган. Бул ырлар энелердин жүрөгүнөн жаралган, балага арналган ак тилек болгон соң, кимге кандай болбосун жагымдуу маанай жаратып, баланын кулагынан жүрөгүнө жетээри анык. Чынында эле, бешик ырын угуп чоңойгон баланын угуусу, туюусу, сезүүсү жогору болгон жана жакшы уктаган. Демек, «Бешик ыры» элибиздин адам тарбиялоодогу баалуу этнопедагогикасынын башаты. Мына ушундай ыр саптары ар бир үйдө ырдалуусу зарыл.

Адамдар өздөрүнүн жүрүш-турушунда, баскан-турганында, сүйлөгөн сөздөрүндө, бири-бирине жасаган мамилелеринде жакшылыкты көздөп, бардык жаман касиеттерден, сапаттардан арылууга аракет кылууга тийиш. Жакшы менен жаманды бөлүп кароо, айрыкча «жакшы катын», «жаман катын» жөнүндө элдик акындар Т.Сатылгановдун, Б.Алыкуловдун адабий мурастарында да кездешип, канчалаган жаштарыбызды тарбиялап келет.

Мына ушундай ыр саптарын ырдаган Сүлүктү шаарынын тургуну 1932-жылы туулган Саиткулова Убадаттын айтуусундагы «Аялдар жөнүндө» деген ырын карап көрсөк:

«Арпа менен буудайды,

Алыштырып айтайын.

Жакшы менен жаманды,

Салыштырып айтайын.

Жакшы катын белгиси,

Үйүнө мейман келгенде,

Казанда майы “жыз” деген,

“Колунуз жууң сиз” деген.

Жаман катын белгиси,

Саар менен турганда,

Салынып калат кабагы.

Жакшы катын белгиси,

Сүлөөсүндөй керилет,

Жаман катын белгиси,

Галдырак кылат терини.

Көңтөрмөнү көп кылып,

Гарыздар кылат эрини.

Жакшы катын белгиси,

Булгаары кылат терини,

Мырза кылат эрини»[3, 7-б.].

Жогорудагы ыр саптары жаштарыбызга үлгү болорлук таасир берет. Анткени жаман аялдын терс сапаттары эл алдында ашкереленгени, тарбия жактан жардылыгын айгинелеп турат. Кыргыз эли илгертеден адамдарды жан дили менен сыйлап, урматтоого жөндөмдүү нравалык жактан таза элдерден экендигин эскертүү менен жаман аялдын мүнөздөрүндөгү сапаттарды жектейт, мындай жүрүш – туруштан оолак болууга тарбиялайт, өзгөчө жаштарыбызды жакшы менен жаманды, өмүр менен өлүмдү, ак менен караны, бар менен жокту, кубаныч менен кайгыны ажырата билүүгө тарбиялоо элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири орун алган. Ким өз өмүрүндө жакшылыкты аркалап сап тутпаса, анда ал жаман жолго түшөт, андайларга: «Теңир ырайым кылбайт», – деген сыяктуу көрөңгөлүү ой көңүлдө калат. Негизинен, элдик педагогикада улуу даанышман адамдар тарабынан үй-бүлөнүн ынтымагы, элдердин ортосундагы бекем достугу үчүн эл – журтту кеп-сөзгө калтырган адамдарга акыл – насаат айтылып келген.

Жашоо–турмуш жалаң эле жакшылыктардан, бактылуу учурлардан, оюн-күлкүлөрдөн турбашы белгилүү. Элдин тарых–таржымалында же жеке адамдын тагдырында кайгылуу учурлар, оор күндөр кездешпей койбойт.

Мисалы, Лейлек районуна караштуу Сумбула айылында 1928-жылы туулган Абдурахманов Турдубайдын айтуусундагы «Өмүр» деген ырында:

«Кайран өмүр өткөндө,
Кайрылбай алыс кеткенде.
Кайгырып ырдап жүрөмүн,
Капалар болуп кездерде».

Ал эми «Он сегиз» деген ырында:

«Жалынып ырдап чакырсам,
Жанымы канжар батырсам.
Жана да келбейт он сегиз,
Жараткан сага жалынсам» [3, 77-78-

б.] – дейт.

1944-жылы Сүлүктү шаарында туулган Закиров Баабектин «Энеси жок баланын арманы» деген ырында:

«Ушунчалык тагдыр кыйнайбы,
Энеси жок жетимди.
Кыйналып кышты чыгардым,
Жаш менен жууп бетимди.
Эмгектендим талынбай,
Түрүнүп алып билекти.
Ыклас кылып жүрөмүн,

Берер деп кудай тилекти»[3, 41-б.], – деп жаштарыбыздын турмуш, жашоо, өмүр, өлүм жөнүндө кенен түшүнүктө болуусу керектигин, жашоо, өмүр адам баласына бир келээрлигин, ар бир адамдын башында өлүм бар экендигин, ал тагдырдын буйругуна айла жок баш ийишибиз керек деген идеяны берип жатат.

Баабек агабыздын дагы бир «Агамды эскерип» деген ырында:

«Эч кандай айла таба албай,
Кармалап колу, башыңды,
Тагдырга айла жок экен,
Узаттык сиздей асылды.
Ажырап калдым айла жок,
Агызып көздөн жашымды»[3, 42-б.] – дейт.

Демек, жаратылыштын мыйзам ченемдүүлүгү болгон өмүрдүн өтөөрү, ажал ар бир адамдын башында бар экендиги жөнүндөгү түшүнүк

жогорудагы ырларды окуган балдардын аң-сезиминде калыптандырылат.

1929-жылы Лейлек районунун Маргун айылында туулган Ачилова Умсунай энебиздин «Энесинин баласына айткан кошокунда»:

«Тоо башына сыдырган.
Куш буудайык дейт эдем.
Сага келген балаани,
Мага ылайык дейт эдем.
Агып турган булагым,
Жанып турган чырагым.

Чырагым өчүп түн болду,
Эң эле кыйын күн болду»[3, 91-б.] – деп келбеске кеткен адам тууралуу салыштыруу иретинде анын адамдык сапаттары кошоктолуп ырдалат.

Кошоктор – жакындары каза болгондо ошол орду толгус жоготууга кайгырып, маркумду жоктоп, анын асыл сапаттарын өзгөчө белгилеп, атайын кайгылуу обондору менен коштолуп ырдалуучу лирикалык маанайдагы оозеки чыгармалар»[4]. Мындай ый чыгармаларын негизинен аялдар аткарып келишкен. Жогоруда ички кайгыны чагылдырган жеке адамдын өлүмү менен байланышкан кошоктор адам өмүрүн жамандык да коштоп жүрөрүн, жакын адамга болгон ысык мамилени, өлүмгө айласыздан баш ийүүнү, адам өлгөндө артында айтылуучу инсандык идеалдар, сапаттар кайсылар экендигин кошоктор аркылуу да таанып билишкен, кошокту уккан жаштарыбыз бул жашоодо элге, туугандарга, мекенге кызмат кылуу зарыл экендигин сезип, үлгүлүү адам болууга ички дүйнөсүн даярдайт.

Элибиз батага өзгөчө маани берип келген жана ошол менталитети азыр да суубай уланып келет. Бата–элдик педагогиканын эң ырыскылуу дөөлөттөрүнүн бири.

Мына ушундай баталарды айткан, Лейлек районунун Селкен айылында 1935-жылы туулган Гаипова Сановар апанын ыраазычылык баталарына көңүл бурсак:

«Куру сайыңа суу аксын,
Элиңе ишиң жаксын.

Узун өмүр жол берсин,
 Бала-чака башыңа.
 Манастай билектүү бол,
 Каныкейдей тилектүү бол.
 Алманбеттей улуу бол,
 Айчүрөктөй сулуу бол».

Мына ушундай баталар миңдеген варианттарда айтылган. Мындай баталар адамдардын оң жолдо жүрүүсүнө, балдардын туура тарбия алуусуна чоң таасирин тийгизет. Ошондуктан айрым балдар тууралуу «Бул бала батадан бүткөн» деп айтышат.

Демек, адам адам болуп жарык дүйнөгө келгенден тартып, көзү өткөнчө тарбиянын кучагында болот, өмүр бою үйрөнөт, тарбияланат, өзүн-өзү калыптандырат. Ошондуктан элибиз бекеринен «Көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» дешпейт. Элдик оозеки чыгармалардын тарбия берүүчүлүк мааниси–анын балага өзүнүн

жашап жаткан элин таанып билүүнүн бир каражаты экендиги десек жаңылбайбыз.

Бүгүнкү күндө элдик оозеки чыгармаларда анын тарбия берүүчүлүк, таанытуучулук жагына максаттуу көңүл коюп, анын пайдалуу, зыяндуу жактары болсо, аны ар бир инсандын аң-сезимине жеткирүү чоң мааниге ээ.

Демек, эл оозунан уккан не бир керемет рухий дөөлөтүбүз болгон элдик чыгармаларыбыз аркылуу улуу адамдарды урматтап-сыйлоо, элпек болуу, улуулардан ийменүү, ыйман, адеп, сый-урмат, ызаат, ыйба, тартынуу дегендей өңдөнгөн адам мүнөзүндөгү касиет-сапаттары жалпысынан тарбиянын ажырагыс бөлүгүн түзөөрү белгилүү. Ошондуктан элдик оозеки чыгармалардын таалим-тарбиялык мазмунуна көңүл бурулса жаштарыбызды ар тараптуу тарбиялоодо, инсан катары калыптандырууда кебин өстүрүүдө жакшы натыйжа берет деген ойдобуз.

Колдонулган адабияттар

1. **Жусупов К.** Келечек ээлерине белек. Баш сөз // Кыргыз балдар поэзиясынын антологиясы. – Ф., 1987, 5-б.
2. **Рысбаев С.** Сөз жөнүндө дастан. – Б., 2006, 13-б.
3. **Закирова С.** Эл ичи – өнөр кенчи. – Б., 2006.
4. **Муратов А.** Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. – Б., 2011, 180-б.

Жайлаубаева Куралай Саркытбаевна

*ст.преподаватель университета Нархоз, магистр педагогических наук.***МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ**

Жайлаубаева Құралай Сарқытбайқызы

*Нархоз университетінің аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі***Жоғары оқу орындарының студенттеріне қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту барысында қолданылатын әдіс –тәсілдер**

Zhailaubaeва Kuralai Sarkytbaevna

*Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at Narxoz University***Methods and techniques used in the study of the Kazakh language as a second language for students of higher educational institutions****Аннотация:** В статье рассматриваются методы и приемы, используемые при обучении казахскому языку как второму языку студентов вузов или в других языковых классах.**Ключевые слова:** педагогика, интеграция, инновации, анализ, накопление, освоение, обучающийся, обучающийся, государственный язык.**Аннотация:** мақалада ЖОО студенттеріне немесе өзге тілді аудиторияларда қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту барысында қолданылатын әдіс –тәсілдер жайында сөз болады.**Тірек сөздер:** педагогика, интеграция, инновация, талдау, жинақтау, игеру, білім алушы, білім беруші, мемлекеттік тіл.**Annotation:** the article discusses methods and techniques used in teaching Kazakh as a second language to university students or in other language classrooms.**Keywords:** pedagogy, integration, innovation, analysis, generalization, assimilation, student, educator, state language.

Педагог – ғалым А.Байтұрсынов: «Жақсы Ж.Аймауытов әңгімелесу, талдау, сұрақ дерлік те, жаман дерлік те бір әдіс жоқ. – жауап, жалпылау, жалқылау, түсіндіру, Олақтықтың белгісі – бір ғана әдісті болу; көрнекілік, іздендіру т.б. әдістерді айқындап, шеберліктің белгісі – түрлі әдісті болу; әдісті көп олардың оқушы психологиясына әсерін пайымдап білуге ұмтылу керек; оларды өзіне сүйенетін берген.

қолғабыс нәрсе есебінде қолдану керек», – дейді. Б.И.Маманов, Д.Әлімжанов индукция – Яғни сабақтың нәтижелі болуы мұғалімнің дедукция, салыстыру, баяндау, салыстыру т.б. ізденімпаздығының нәтижесі. Сонда ғана білім әдістерін тиімді қолдану қазақ тілін сапалы алушының сабаққа деген қызығушылығы мен оқытудың алғы шарты деп түсінеді.

күлшынысы арта түседі. Олай боса, оқыту А.Әбілқаев: Оқушылардың білім алу кезеңіне қарай – білім алушының арасында қандай іс-әрекеттің мұғалімнің сөзі, әңгіме, көрнекілік, жаттығу; орындалатыны, оқытушы студенттің қандай Оқушылардың қатысу дәрежесі мен сыныбына қарай – актив – пассив, тапсырманы орындау; Сондықтан әрбір педагог-ғалым білім мазмұны Оқушылардың жұмыс сипаты мен орнына қарай – бақылау тапсырмалары, жұмысты жазбаша орындау, жұмыстың ауызша орындалуы деп әдістерді оқушының білім алу, қатынасу, анықтауда өзіндік көзқарас ұстаған. орындау жұмыстарына қарай екшеп, саралады.

Атап айтсақ:

А. Байтұрсынов талдау, жинақтау, жалпылау мен жалқылау, ойын, зерттеу, сұрақ – жауап салыстыру т.б. әдістерді анықтап, алғаш рет оқыту барысында қолдану жолдарын көрсетті.

Қазақ тілі сабағында интеграциялық тәсілді қолдану студенттің ақыл-ойымен, танымымен бірге практикалық дағдыларын да қатар дамытуға

мол мүмкіндік береді. Интеллект пен тәжірибе бірінен-бірі туындап, бірін-бірі толықтырып отырады. Ой-өрісі кең әрі танымдық қабілеттері дамыған студент қазақ тілінің бай мүмкіншіліктерін қолдану жолдарын орындау барысында өмірдегі тілдік жағдайлармен бетпе-бет келу арқылы игере алады. Адамның интеллектуалды мүмкіндігі қашанда оның әртүрлі жағдайларға байланысты іс-әрекетт етуіне байланысты. Сабақта интеграциялық тәсілді қолдану арқылы білім алушылардың «тілдік сезімдерін» ұштау, «тілдік қабілетін» дамытудың мүмкіндігі артады.

Сабақта интеграциялық тәсілді қолдануда білім алушылардың бірлесе әрекет етуі маңызды орын алады, сондықтан оның бере нәтижесі де мол. Бұл жерде бірінші орында білім алушының өзін қоршаған ортаны, оның барлық құбылыстарын ішкі таным үдерісінің өтуі барысында қадағалау жүргізуіне мүмкіндік туады. Себебі ойлау арқылы ғана субъект өзіне-өзі тереңдей алады.

Соңғы жылдары мемлекеттік меңгерту білім алушылардың тілді білуіне қарай немесе тілді үйренуге қарай бұрылуынан көруге болады. Тілді үйренушінің қазақ тілінің теориясынан білім минимумын меңгеруі, практикада, әсіресе өз бетінше орындайтын кешенділікпен бір жүйеге келтірілсе ғана оқушының жеке тұлға дәрежесіне көтерілу мүмкіндігі туады. Ал интеграциялық тәсілді қолдану арқылы сабақ жүргізу жұмысты ұйымдастырудың ең тиімді жолы болып саналады.

Тіл үйренушінің қазақ тілін сапалы оқып - меңгеруі интеграциялық тәсілді қолдану арқылы ұйымдастыру жұмысын жүргізу барысында берік орын алады. Ал оқыту барысында интеграцияны қолдану арқылы ұйымдастыруда білім алушыларға ұсынылатын білім мазмұны маңызды орын алады. Сондықтан білімнің жан-жақтылығы мен толықтығы ұстанымына басымдылық береді. Өз кезегінде жан-жақтылық болса белгілі бір мәселені жан-жағынан, яғни әр қырынан тану, білу, орындау арқылы жүргізілсе, онда бұл жерде

де интеграциялық тәсілдің өзіндік артықшылығы бар. Интеграциялық тәсіл білім алушылардың интеллектуалдық жағынан да, психологиялық жағынан да, әлеуметтік - мәдени дағдыларын дамыту жағынан да саналы әрекет етуге мүдделі етеді.

Интеграциялық тәсілді қолдану арқылы мемлекеттік тілді меңгертудің арнайы ұстанымы ретінде:

- студент алдына белгілі-бір проблеманы қою ұстанымы;
- қайталау жұмыстарын жүргізу;
- студенттің өз әрекетін жоспарлау және т.б.

Осы айтылғандарды жалғастыра отырып, өзге тілді аудиторияларда қазақ тілін интеграциялық тәсілмен оқыту арқылы сапалы білім беру жүйесінің өзге де дидактикалық ұстанымдарын жүйелей келе, оны модельдеп, әрбір танылған ұстанымның оқыту барысында қандай мақсат көздейтіні дәйектелді.

Оқытудың дидактикалық негізі етіп тәрбиелей оқыту алынатындықтан, оның негізгі мақсаттарын айқындау маңызды болды. Қазақ тілін оқыту барысында қазақ халқының ұлттық педпгогикасындағы адам және тіл туралы, адамгершілік туралы философиялық көзқарастар мен психологияның жеке тұлға мен қоғам туралы білім мазмұны бойынша қазақ тілінде еркін сөйлету мақсатында көптеген жұмыстар жүргізіледі. Мәселен, қазақ тілінің Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі мәртебесі туралы білім алушыларға дұрыс мағлұмат берілуіне назар аударылады. Оқыту процесінде интеграциялық тәсілді қолдану арқылы бұл мәселені оқу бағдарламасымен сәйкестендіре отырып, жетілдіруге қатысты ізденім жұмыстары ұйымдастырылды. Сабақ беру барысында интеграциялық тәсілді қолданудың әрбір кезеңіндегі атқарылатын жұмыстардың барлығы да сөйлесім әрекетінің оқылым, тыңдалым, айтылым, жазылым, тілдесім компоненттерінің

бірлігі негізінде жүзеге асырылды. Сабақ кезінде өтілген мәтін бойынша өз ойын жеткізеді, қойылған сұрақтарға жауап береді, топтағы өзге де сыныптастарымен тілдеседі. Осы жүйе бойынша алған білім білім алушының өмірлік дағдысын қалыптастырудың негізі болып табылады. Білім алушының өмірлік дағдысын қалыптастыруда ең басты нәрсе – бір ғана пән ауқымында ғана емес, бүкіл оқыту пәндерінің жүйесінде жүргізілуі керек. Белгілі ғалым Д.Дьюи білім алушының интеллектуалдық қабілеттерін дамытудың, өз бетінше ойлауын қалыптастырудың маңыздылығына ерекше мән бере отырып, мәселе білімді меңгертуде емес, мәселе осы білімді игеру әрекетін ұйымдастыруда деген болатын.

Қазіргі заман сұранымына қарай білім алушының болашақ өмірде өзге халықтың мәдениеті мен ұлттық болмысын тану арқылы олармен бірлесе қызмет ету дағдыларын қалыптастыру, мәдени әлеуетін дамыту бағытындағы жұмыстар басты мақсат болып отыр. Мұнда елжандылық рух қалыптастыру, өз елін сүйуге, туған халқын құрметтеуге үйрету мәселері алға қойылады. Міне осындай іс-шаралардың нәтижесінде қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың мәні мен мағынасын түсінетін болады, мәдени семантикаға сай сөздердің мазмұнын танып біледі, тіл мен танымның, тіл мен салт-дәстүрдің сабақтастығын түсініп, ұлттық -мәдени ұғымдарды ажырата алады.

Жеке тұлғаға сөйлеу мәдениетін қалыптастыра отырып, оның қоғамдық ортада өз орнын белгілеуіне, басқалармен тіл табыса отырып, ортақ мақсат үшін бірлесе еңбек етуіне қажетті дағдыларды дамытуға болады. Мемлекеттік тіл қоғам мүшелерінің басын біріктіріп, Қазақстанның тіл саясатын жүзеге асыруда болашақ ұрпақтың бойында отансүйгіштік пен өз еліне, халқына деген сүйіспеншілігін арттыра түседі. Мәдени-танымдық тәрбие беру студенттің таным қабілетін кеңейтуге бағытталса, әлеуметтік - мәдени тәрбие

беру оларға тілді қолданудың мәдени сапасына негізделеді.

Жеке тұлға мәдениеті – қоғам дамуының көрсеткіші, өркениеттің өлшемі. Мемлекеттік тілде сөйлейтін қоғам мүшелеріне қойылатын басты талаптың бірі – қазақ тілінің сөз әдебі нормаларын меңгеруі. Бұл әрбір жеке тұлға үшін де, әрбір ұстаз үшін де маңызды. Өйткені ұстаздың барлық іс - әрекеті студент үшін үлгі болуы тиіс. Сол үшін студенттерге қазақ тілі сабағында берілетін білім мазмұнында ұсынылатын тақырыптарды игеру арқылы сөйлеу әдебі түрлерін меңгеріп, қажетті деген дағды мен білікті қалыптастыру негізі көзделді. Әлеуметтік-мәдени тәрбиені қалыптастыру негізінде білім алушыға белгілі бір сөйлеу жағдаятында өз пікірі мен ойын сыпайы және мәдениетті түрде білдіре отырып, кез-келген жағдайға байланысты объективті түрде баға бере алатындай дәрежеде тәрбиелеу – негізгі мақсат болып есептеледі. Ол мәдениет жеке тұлғаның тәрбиесі мен өскен ортасына, қоғамдық ортада өзін - өзі ұстай білу қабілетіне келіп байланысты. Сондықтан да соңғы кездері ғалымдар студенттерге мемлекеттік тілде жәй ғана сөйлесуді емес, сонымен бірге сұхбат жасай білу мәдениетін де қалыптастыруға мән бере бастады. Қазақ тілін орыс тілді аудиторияларда интеграциялық тәсілді қолдану арқылы оқыту барысында қалыптастырылатын әлеуметтік-мәдени тәрбие аясындағы студенттерден талап етілетін ұстанымдар төмендегідей:

- білім алушыларға тапсырма жұмыстарын орындау барысында қазақ тіліне тән сөз саптау нормаларын сақтау;
- өз сөздерінде қазақ тілінің табиғатына сай сыпайылықты қолдану;
- сөйлеу кезінде сөйлеу актілеріне қажетті этикеттік орамдарды орынды жұмсау;

- көпшілік алдында сөйлеуде және сұхбаттасу кезінде өз ойы мен пікірін мәдениетті жеткізуге тырысу, сол үшін бар амал тәсілдерді орынды пайдалану арқылы түсіністікке қол жеткізу;

- әдеби тіл нормаларын ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктеріне орай қолдану.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасында жан-жақты танылатын, оқытылатын негізгі пәндердің бірі. Атап айтсақ, қазақ тілі біріншіден, мемлекеттік тіл. Екіншіден, қазақ тілі қазақ ұлтының ана тілі. Үшіншіден, қазақ тілі – қазақстандық басқа ұлт өкілдері мен шетелдіктер үшін екінші тіл. Орыс тілді аудиторияларда қазақ тілін екінші тіл ретінде интеграциялық тәсілді қолдану арқылы оқытудың негізгі әдістемелік қағидалары айқындалды. Бұл қағида бойынша білім алушы адам ретінде, белгілі бір ұлт өкілі ретінде ақыл - ой, адамгершілік ұстанымдары бар жеке тұлға болуын қамтамасыз ететін шарттар белгіленді.

Ғылыми- ізденіс жұмысына байланысты жаңа технологияны іске асыру барысында оқытушымен бірлесе отырып, жасалған жұмыс жүйесінің нақты кезеңдеріне сай келетін тапсырмалардың нақты белгіленуін талап етеді. Онда қолданылатын әдістер мен амал-тәсілдер де алдын ала белгіленіп отырады. Бұл бағытта білім алушылардың қазақша сөйлесуіне қажетті материалды жүйелеуге қажетті лексикалық, грамматикалық минимумдар іріктелді.

Қазақ тілін үйрену барысында білім алушылардың қазақша сөйлеу тілі және оның дамуы әлеуметтік өмірмен көп байланысты екенін түсінуі қажет. Сабақ барысында студенттер өз мүмкіндігіне қарай берілген тапсырмаларды қызығушылықпен орындайды. Студент меңгеретін «Қазақ тілі» пәні білім мазмұны мен сағат санына тікелей байланысты. Себебі сағат сандарының көбеюіне байланысты сабақ мазмұнының күрделілігі де арта түседі. Сондықтан да олардың сол деңгейде белгіленген білік- дағдыларды меңгеруі талап етіледі.

Зерттеу барысында тілдік тұрғыда білім алушылардың ауызша және жазбаша тілін дамытуға арналған мәтіндермен жұмыс жүргізуге көңіл бөлінді.

Мұндай жұмыс түрлері сабақта да, сабақтан тыс жұмыстарды орындау кезінде де ұсынылып отырды. Ал мұндай жұмыстарды жүргізу мынадай нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді:

- сөздіктермен жұмыс жасай отырып, берілген

тапсырмалар бойынша мәтіндерге қатысты жаңа сөздермен жұмыс жасау барысында білім алушылардың сөздік лексикасы байытылды;

- қолдағы ақпаратты дұрыс қолдануға машықтанып,

мәтін бөліктерін өз бетінше ажырата алатын болды, ондағы негізгі ойды ажыратып талдау жасауға дағдыланды;

- сөздік қоры молайды, «менің ойымша», «автордың

пікірінше» сияқты сөз орамдарын қолдану дағдысы дамыды;

- мәтін мазмұнына сүйеніп, ұқсас мәтіндер құрастыра алатын деңгейге жетті.

Жүйелі жүргізілген жұмыс біріншіден, олардың сатылап өсуіне мүмкіндік берді. Екіншіден, білім алушы өзінің бірігіе әрекет етуі арқылы белгілі бір нәтижеге жететініне көз жеткізді.

Өзге тілді аудиторияларда қазақ тілін интеграциялық тәсіл арқылы оқыту білім алушыларға мемлекеттік тілді үйретіп қана қоймай, олардың пәнге қызығуын, ынтасын арттыратын әлеуметтік, танымдық мотивтердің қалыптасуына жол ашады.

Студенттердің дүниетанымдық көзқарасын тереңдетеді, сапалы білім мен іскерлік дағдысын және сөйлеу мәдениетін қалыптастырады.

Алғашқы курста әрбір студент үшін қарым-қатынас жетекші мәнге ие болады. Сондықтан білім алушының сөйлеу тілін жетілдіруге бағыттайтын

жұмыс түрлерін мейлінше жиі әрі жүйелі орындатудың мәні зор. Студенттің білдіретін ойы нақты берілуі үшін айтылатын сөйлемнің құрылысы негізінен дұрыс құрылуы тиіс. Олай болса сөйлемнің дұрыс құрылуы оның құрамындағы сөйлем мүшелерінің орын тәртібіне, оның өзіндік белгілеріне тікелей байланысты болады. Сөйлемге негізгі материал болатын сөз бен сөз тіркесі сөйлем құрамына енгенде жаңа сипатқа ие болады. Сондықтан білім алушыға үйренетін әрбір сөздің жеке алғандағы және сөйлем құрамындағы мағынасын ажырата білетіндей дәрежеде үйрету мәселелері қарастырылады. Білім алушыларға интеграциялық тәсіл арқылы қазақ тілін үйрету арқылы сөйлем мүшелерін оқыту барысында алдымен білім алушыларға синтаксистік талдауға берілген сөйлемнің мағынасын меңгерту керек. Сол арқылы сөйлемдегі әр сөздің жеке мағынасына түсінік беріледі. Ғалым Б.Қасым мағына – сөзді лексема ретінде танытатын негізгі көрсеткіш екендігіне тоқталады. Ал ғалым Г.Қосымова «сөздің дәлдігі ойдың айқындылығын көрсететіндігін, сөз қолданыстағы дәлдік

сөйлеушінің ойлау жүйесінің тереңдігімен, қазақ әдеби тілінің байлығы мен нормасын жетік білуімен өлшенетіндігін» айтады.

Осы мақсатта білім беруші бәрінен бұрын білім алушының өз қалауы мен құлшынысына арқа сүйей отырып, дәл қазіргі кезде студент үшін ең бастысы не екенін анықтап алуы керек. Екіншіден – заңдылық білім беру мен тәрбиенің бірлігін анықтайды. Білім беру интегративті жеке тұлғаның негізі болып есептелетін адамның жалпы мәдениетін қалыптастыруға бағытталған. Оқу процесін біртұтас педагогикалық процестің бөлінбес бір бөлшегі ретінде қарастыра отырып, білім беруші танымдық және қарым – қатынас саласындағы рухани қабілеті негізінде өз кезегінде жаңа білім мен білікті талап ететін жеке тұлғаға ең қажет білімдердің жүйесін қалыптастыруға міндетті. Үшіншіден – студентті субъект түрінде қайта қалыптастыруға әсер ететін және оның жеке дамуына бағытталған білім беру әсерінің тұтастығын байқай отырып, «оқытушы – студент» жүйесіндегі өзара іскерлік пен диалогты дамыту.

Адебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол – Алматы: Жалын, 1991. – 9-, 11-, 14-б.б.
2. Байтұрсынов А. Қай әдіс жақсы? // «Жаңа мектеп». – 1928. – №4. – 3-б.
3. Аймауытов Ж. Психология – Алматы: Рауан, 1995. – 133 б.
4. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас пен қатысым әдісінің ғылыми-теориялық негіздері: пед. ғыл. докт. ... автореф.: 13.00.01. / Ф.Оразбаева. – Алматы, 1996. – 57 б.
5. Әлімжанов Е., Маманов И. Қазақ тілінің методикасы. – Алматы: Мектеп, 1946.
6. Гүлбану Қосымова, Жанат Дәулетбекова “12 жылдық білім берудегі “Қазақ тілі” пәнінің рөлі”, “Қазақ тілі мен әдебиеті” журналы, №5, 2007 жыл.
7. Қасым Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер. Уәждеме және аталым. – Алматы: Университет, 2001, -172 б.

Акматалиева А.А., Акматалиев А.Т., Жумакадыр уулу М., Жунусали кызы Н.
ОшТУнун академик Б. Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту

КЫРГЫЗ ЭТНОМАДАНИЯТЫНДА ҮЙ ЖАНЫБАРЛАРЫНА КАРАТА МАМИЛЕНИН БЕРИЛИШИ

Акматалиева А.А., Акматалиев А.Т., Жумакадыр уулу М., Жунусали кызы Н.
*Узгенский технологический институт им. Б.Мурзубраимова
 Ошского Технического университета*
ОТНОШЕНИЕ К ДОМАШНИМ ЖИВОТНЫМ

В КЫРГЫЗСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ

Akmatalieva A. A., Akmataliev A. T., Zhumakadyr uulu M., Zhunusali kzy N.
Uzgen technological Institute named after B. Murzubraimov, Osh Technical University.
**ATTITUDE TO PETS
 IN KYRGYZ ETHNIC CULTURE**

Аннотация: Бул макалада кыргыз элинин этномаданиятында үй жаныбарларына карата мамиленин берилиши талдоого алынган.

Түйүндүү сөздөр: Элдик мурас, макал-лакаптар, ишенимдер, эскертүүлөр, элдик каада-салттар

Аннотация: В статье анализируется обращение с домашними животными в этнокультуре кыргызского народа.

Ключевые слова: Народное наследие, пословицы, верования, предостережения, народные традиции.

Annotation: This article analyzes the treatment of domestic animals in the ethnocultural sphere of the Kyrgyz people.
Key words: Folk heritage, proverbs, beliefs, warnings, folk traditions.

Кыргыздын жашоосунда үй жаныбарлары байыртадан эле чоң мааниге ээ болуп келген. Алар унаа, мүлк, азык болот, байлык алып келет. Адамдын өмүрүнө өбөлгө болот. Андыктан кыргыздын этномаданиятында малды кастарлоого, жакшы кароого арналган накыл сөздөр арбын. Булардын айрымдарын келтирели.

Көчмөндөр мал жайытын ыйык тутат. Малдын сарайын, коргонун, короосун ызаттайт. Ошондуктан *Мал короодо даарат ушатпайт* дешет. Малды сыйлабаган, аны ток, таза кармабаган адамдан дүнүйө, жакшылык, оомат качат деп айтышкан. Бул эскертүү менен *Малды тээп айдабайт* деген тыюунун мааниси да байланышкан. Кыргыздардын бүткүл жашоосу малга жана анын санына көз каранды болуп турган. Адамдарга тамак-ашты (эт, сүт, быштак ж.б.), кийим-кечекти (тери жана кийиз, кездемелери), тиричилик буюмдары (кийизден, кылкандан, сөөктөн ж.б. жасалган) жана дыйканчылыкка жер семирткичтерди мал берген.

Буту менен үй жандыктарын тепкенинде, киши бакытты, ооматты, аманчылыкты өз колунан чыгарат деген ишеним бар. Ошондуктан бабаларыбыз малга өтө аяр мамиле жасап келишкен.

Көптөгөн ишенимдер жылкы чарбачылыгы менен байланыштуу. Демек ошого байланыштуу кээ бир мисалдарды келтирели.

Желедеги түйүндөрдү кеспейт, чечет. Болбосо үйүргө кырсык болот.

Бош ээрге / эгерге минбейт. Тескериси аттын өлүмүнө же жоголуусуна алып келет.

Жакшы ат менен бүркүткө так баа коюлбайт. Досторго ээ болуу үчүн аларды тартууга гана берет.

Итке бээнин сүтүн бербейт, болбосо жылкы тил албас болуп, кымыз уюп калат.

Укурукту аттабайт. Мындай жүрүм-турум бээнин бала салып калышына алып келет.

Ээр менен жүгөндү аттабайт. Болбосо атсыз каласың.

Чылбырды аттабайт. Желени аттабайт, кулундун ноктосун жерге таштабайт, илип коет.

Атты чылбыр менен башка урбайт, антпесе ал өзүнүн жакшы сапаттарын жоготуп, бакыт кетип калат.

Тартуулаганда же сатканда аттын жүгөнүн кошуп бербейт, болбосо оомат, ийгилик аны менен чогуу кетип калат.

Желени аттабайт. Атты карап сийбейт. Мүрзөнүн жанынан чаап өтпөйт, анткени бул жылкыны, ата-бабалардын арбактарын сыйлабагандык болот. Бул провербиалдык кубулуш көптөгөн варианттарга ээ: Жайкананын жанынан ат чаап өтпөйт (сөз алмашуу жана кийирүү). Мүрзөнүн тушунан ат чаап өтпөйт (кийирүү). Атты жайкананын тушунан чаап өтпөйт (тыбыштардын орун алмаштыруусу жана алмашуусу) ж.б.

Макалдарда гендердик чектөөлөр да бар: *Аял ат такалабайт.* Аялдын колу жеңил болгондуктан ат ооруп калат деп божомолдошот. *Аял ат арканын аттабайт,* антсе анын боюна бүтпөй калат.

Жаш келин кайнатасы менен кайнагасынын ээрин минбейт.

Атчан аттын соорусуна камчы салбайт. Кыдыр ата аттын соорусунда отуруп, жалгыз жолоочуну коштоп келет деп божомолдошот.

Аттын жал-куйругун жөн кыркпайт. Көз жумган адамдын атынын гана жал-куйругун кыркып коюшат. Аза белгиси - бул жаман ырым.

Бош ээрге минбейт, токумду жөн жайбайт. Бул өлгөн ат менен ээн жолдо калган адамдын белгиси деп эсептелинет.

Атты кыйкырып сөкпөйт. Себеби мындан аттын колдоочусу Камбар ата капа болот.

Жылгын менен атты чаппайт.

Бээге кемчилигин айтып сүйлөбөйт, болбосо ал ооруп же сүт бербей калат.

Бээ саап жатканда ага кыйкырбайт. Бээ саап жатканда балтаны жыгачка чаппайт. Бээ саап жатканда ээсине жакын келбейт, саламдашпайт. Өлгөндүн атын албайт (иштетүүгө, арендага сатып албайт).

Жылкыны, койду, төөнү башка чапса күнөө, эчки менен уйду чапса болот. Малды жазалоого (чабууга) эмне түрткү бергени белгисиз. Эчки менен уйдун мүйүзү бар болгону үчүн болушу мүмкүн.

Айгырдын жал-куйругуна тийишпейт, анын жалындай, куйругундай кулундарынын көп болуусу үчүн.

Жылкы сойсоң, бир жума үйдөн чыкпа, уй сойсоң, бир жума үйгө кирбе.

Күн күркүрөп-жаркыраганда атка минбейт. Шайтан чагылгандан качып баратып, аттын туягына жашынып калат деп эсептешкен. Мындай учурларда шайтан жоголот деп божомолдошуп, аттан түшүп туягына саара кылышкан.

Атты камчы менен чаппайт, жем менен чабат.

Ат жалына бут чыгарбайт [2, б.13]. Ат жалын кыргыз ыйык деп эсептейт. Алыс жолдо жал үстүндө сүйлөшүп, өткөн окуяларды эстеп, келе жаткан пландарды талкуулашкан. *Ат жалында казан ас* деп айтышат. Бул макалды өзгөртүп, Юдахин К.К., мындай чечмелейт: *Ат жалына казан аскан* [3, т.1, б.316]. Мурда аялдар айылдан атчандар өтүп бара жаткандарды токтотуп, кесегеги ак (айран, кымыз) менен сыйлашкан. Муну жолоочулар ооз тийип же түгөтө ичип сый көрсөткөн аялдарга жакшылык тилешкен. Ошондой эле жаңы конушка көчүп бара жаткандарды да ак менен сыйлашчу. Мындай учурда бир бутту жалга коюп, анан акты ичүү өөн көрүлчү экен. Бул атты да, ак берүүчүнү да сыйлабастык катары кабыл алынчу.

Ит аякты теппейт. Ит үй-бүлөнүн жана адамдын досу болуп эсептелет. Ит үй ээлерин жана алардын мал-жанын коргойт, ошол эле учурда чоочун адамдардын, жырткычтардын жана жамандыктын жакындап келүүсүн билгизет. Ал калган тамакты, сөөктү жана желбей турган этти жейт. Кыргыз итти Европа маданиятынын өкүлдөрүнө окшоп өзүнө жакын кармабаса да, анын пайдалуулугун түшүнүп, аны коргойт, багат, үйрөтөт. Иттин жакшы ой-тилектери бар деп багышат. Себеби ал үй-бүлөдө дайыма тамак-аш көп болсун, тамактын

калдыктарын жейин деп жакшы ниет кылат [1, б. 605-616]. Кыргыз эли иттин сүтүнүн даарылык касиетин билген. Байыркы убакта алар оорудан, сууктан коргонууну билген эмес. Балдар көк жөтөл, кургак учук жана башка өпкө ооруулары менен тез-тез ооруп турушкан. Бул оорулардан иттин сүтү сактаган. Кыргыз тилинде мазактоо, кемсинтүү каражаты катары колдонулган *ит эмген* деген сөз бар. Себеби энесинин сүтү жок же жетишсиз болгон ымыркайларды иттин сүтү менен эмизешкен.

Ит менен мышыкты жакын адамдан бекер албайт [2, б.13]. Бул эки жаныбар менен адамдардын берекелүү жашоосу байланыштуу. Алар менен кошо

береке, жакшылык башкаларга өтүп кетпөөсү керек. Ошондуктан итти, мышыкты алмаштырышат. Алардын ордуна башка бир нерсе берилет. Анын үстүнө ит менен мышык өз ара ыркы жок, бирин-бири жактырбаган, бири агрессивдүү, бири тынчтыкты каалаган жаныбарлар катары бааланат. Ырксыздык жакын же тууган үй-бүлөгө бекер өтүп кетпестиги керек. Ошондуктан бул жаныбарларды белекке берүү жактырылбайт.

Ошентип, кыргыз ойтутумунда үй жаныбарларына тиешелүү бир нече накыл сөздөр бар экендигин көрдүк. Аларды билүү, өздөштүрүү жаш муундар үчүн керек.

Колдонулган адабияттар

1. Зулпукаров К.З., Амиралиев С.М. ж.б. Лингвистический антропоцентризм: проблемы, поиски и решения. – Бишкек, 2019. – 743 с.
2. Рысбаев, С. Улуулардан таберик: кыргыздын этнографиялык түшүнүктөрүнөн [Текст] / С. Рысбаев, К. Ибрагимова, Б. Асранкулова. – Бишкек, 2016. – 256 б.
3. Юдахин, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст]: в 2-х кн.: около 40 000 слов / К.К. Юдахин. – Фрунзе: КСЭ, 1985. – Кн. 1: А – К. – 504 с.; Кн. 2: Л – Я. – 480 с.

Абдулатов А.А., Акматалиев А.Т., Мааткеримов З.Ж., Жунусали кызы Н.,
ОшТУнун Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту

ФОЛЬКЛОРДУК ЧЫГАРМАЛАРДЫН СОЦИАЛДЫК-МНЕМОЛОГИЯЛЫК ТАБИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ

Абдулатов А.А., Акматалиев А.Т., Мааткеримов З.Ж., Жунусали кызы Н.,
Узгенский технологический институт им. Б.Мурзубраимова
Ошского Технического университета

О СОЦИАЛЬНО-МНЕМОЛОГИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Abdulatov A.A., Akmatalliev A. T., Maatkerimov Z. Zh., Zhunusali kyzы N.,
Uzgen technological Institute named after B. Murzubraimov, Osh Technical University.

ON THE SOCIO-MNEMOLOGICAL NATURE OF FOLKLORE WORKS

Аннотация: Бул макалада паремияны изилдөөдө дүйнө элдеринин фольклордук чыгармаларында паремиянын элементтеринин активдүү пайдаланышы жана алардын окшоштуктарын аныктоого басым жасалган.

Түйүндүү сөздөр: Паремия, паремиялогия, социалдык-мнемология, паремиялык эс тутум, когнитивдик психология, императив, диахрондук алкак, афоризм, моделдештирүү, трансформация.

Аннотация: В этой статье основное внимание уделяется изучению паремии, активного использования элементов паремии в фольклорных произведениях народов мира и выявлению их сходства.

Ключевые слова: Паремия, паремиология, социо-мнемология, паремическая память, когнитивная психология, императив, диахроническая структура, афоризм, моделирование, трансформация.

Annotation: This article focuses on the active use of the elements of paremia in the folklore of the peoples of the world and the identification of their similarities in the study of paremia.

Key words: Paremia, paremiology, socio-mnemology, paremic memory, cognitive psychology, imperative, diachronic framework, aphorism, modeling, transformation

Кийинки учурларда паремияларды изилдөө иштери бир кыйла активдешип калды. Акыркы 30 жылдын ичинде бир катар илимий иликтөөлөр жүргүзүлүп, илимде өзүнчө эле бир тармак пайда болду. Муну паремиология деп коюшат.

Паремия түшүнүгү гректерде калыптанган. Грекче **paremia** “накыл сөз”, “учкул сөз”, “уламыш” (орусча “изречение”, “притча”) деген маанини билгизген. Паремия көптөгөн илимдердин интеграгивдик орток объектиси боло алат. Анын жалпы философиялык, гносеологиялык, педагогикалык, фольклордук-поэтикалык, лингвистикалык, этнографиялык, этнопсихологиялык, семиотикалык, социалдык-мнемологиялык ж.б. аспектиери бар. Биз бул макалада паремиянын социалдык-мнемологиялык өзгөчөлүктөрүн кароону тандап алдык. Паремиялык эс тутум социалдык эс тутумдун мазмунуна кирип, аны уюштуруучу бирден бир компонент катары кызмат кылат. Социалдык-мнемология өзүнчө дисциплина катары коллективдүү (үй-бүлөлүк, топтук (группалык), этностук, улуттук, улуттар аралык, диний, глобалдуу ж.б.) эс тутумдун табиятын, түзүлүшүн, диахрония-синхрониясын, трансформациясын ж.б. өзгөчөлүктөрүн изилдейт. Бул маселеде төмөндөгү илимпоздордун эмгектери баа жеткис. Алар: М. Намбвас, Я.Ребане, М.Блок, В.А.Колеватов, Л.В.Швец, М.А.Розов, К.К.Молдобаев, А.Ч.Какеев, Ж.Жаныбеков, Г.Л.Бакиева, Ш.А.Акмолдоева, М.Ж.Тагаев ж.б.

Этностук эс тутумду социалдык психология, социалдык-мнемология, жалпы психология жана когнитивдик психология изилдейт. Бул кубулуш коллективдүү «дүйнө сүрөттөрүн», дүйнө таанымдын көз карашын, “баалуулуктарды”, ой-пикирлерди,

эрежелерди, ырым-жырымдарды камтыйт. Жекече адамдын дүйнө көрүүсү, дүйнө таануусу, акыл-ою, жүрүм-туруму, максат-ниеттери негизинен социалдык эс тутумдун мазмуну менен шартталаары белгилүү. Педагогикалык эс тутум-социалдык эс тутумдун зарыл компоненти. Анын мазмунун билим берүүнүн, окутуунун, тарбиялоонун практикасы, теориясы, субъект-объекттери, каражаттары, методдору жана принциптери түзөт. Биз бул жерде социалдык-педагогикалык эс тутум тууралуу сөз кылуу менен коомдо паремиялык-педагогикалык дүйнө таануу кубулушу бар экендигин, анын социум үчүн баалуулугун, коомдун өнүгүшү үчүн өтө керектүү экендигин айтмакчыбыз.

Социалдык-педагогикалык эс тутум чектүү жана глобалдуу болушу шексиз. Глобалдуу эс тутумдун мазмуну адамзатка тиешелүү. Кайсы бир билимдер, билгичтиктер жана көндүмдөр бир үй-бүлөгө, бир урууга, коллективге, тапка, улутка, сектага, динге, өлкөгө, регионго, континентке гана тиешелүү болуп калат. Же болбосо, кайсы бир эрежелер, императивдер, стереотиптер улуттар аралык, диндер аралык экендигин көрүүгө болот. Буга бир паремияны мисал келтирип көрөлү. “Тасма, тасманын изин баспа”. Бул макал кыргыздардын тасма уруусуна аралаш же кошуна жашагандарга гана таркаган. Паремияны колдонуучунун ою боюнча аталган уруунун өкүлдөрүнүн ынтымактыгы, намыстуулугу, ураанчылдыгы, тажаалдыгы, кекчилдиги, өжөрдүгү белгиленип жатат. Паремиянын темасы-уруунун аты. Темасы императив түрүндө берилген. Бул жерде автордук концепт бар. Бул императив угуучуну этияттандырат, кооптондурат, ага тасмалардын өзгөчөлүгүнөн кабар берет, өз аракетин таразалап аткарууга жол көрсөтөт.

Тасмалар менен өчүгүшпөөгө, тирешпөөгө үндөйт, алар менен ынтымакта болууну талап кылат.

Паремия кээде зекүү, сөгүү, жекирүү, басынтуу максатында да колдонулат. Бул учурда субъективдүүлүк үстөмдүк кылат. Бул паремия улуттук эмес. Анын таркалуу чеги тар болот. Бүт кыргыздарга ал маалым болбогон, улуттук мүнөздө кабыл алынган. Ал кичинекей гана топтун ойтутумунда жашап колдонуп келинүүдө. Анын да социалдык-педагогикалык мааниси бар. Көп паремиялар эл аралык мүнөздө болот. Паремиянын денотаттары, анда колдонулган реалиялар ар түрдүү болгону менен, ички мазмуну, логикасы жана таалим- тарбиялык максаты бирдей эле болуп калат. Кыргыздар минтип айтат: *“Койчу көп болсо, кой арам өлөт”*. Буга аналогия өтө эле арбын. Мисалы: *“Үйдө кыз көп болсо, суу жок”* (татарча). *“Кызматкер көп болсо, иш кылынбайт”* (япончо). *“Кайыкчы көп болсо, кайык чөгүп кетет”* (арапча). *“Көп короз чакырган жерде, таң атпайт”* (италиялыктарда). *“Көп мышык чычкан албайт”* (суахиличе мышык көп болсо), *“Кеңешчи көп болсо, үй бүтпөйт”* (шведче). *“Ашпоз көп болсо, иттин эти эч эле бышпайт”* (кытайча). *“Дарыгер көп болсо, оорулуу өлөт”* (амарча). *“Дарыгер көп болсо, уул өлөт”* (бирмалыктарда).

Бул макалдардын нсгизин түзгөн маани, тажрыйба эл аралык, континент аралык мүнөзгө ээ. Көпчүлүк аткарган иш бири-бирине ишенүүдөн, атаандашуудан, бири экинчисине түртө салуудан улам өз убагында, сапаттуу бүтпөгөндүгү бул паремияларда таасын белгиленет. Бул мазмун социалдык гана эмес, педагогикалык жактан да баалуу. Ошондуктан ал социалдык-менталдык, когнитивдик-педагогикалык каражат катары аныкталууга арзыйт.

Паремия элдик ой туюмдун өзөгүн түзүп, социалдык-мнемологияны жана когнитивдик теорияны уюштуруучу каражаттардын орчундууларынан боло алат.

Паремия типтүү кырдаал-жагдайларды моделдештирүү менен адам үчүн орчундуу, зарыл,

маанилүү, элестүү учкул сүз түрмөктөрү катары коом тарабынан иргелип, сакталып, колдонулуп турат. Коом өз эс тутумундагы накыл сөздөрдү иргейт (селекциялайт), тандайт: күчтүүлөрүн, таасирдүүлөрүн, көркөмдөрүн, пайдалууларын сактайт. Начарларын кабыл албайт же унутуп коёт. Коом эс тутумундагы накыл сөздөр убакытка багынычтуу. Алар убакытта үзгүлтүксүз болгону менен өтмүшкө таасирин тийгизе албайт, бирок келечекти өз чамасына ылайык “башкаруу” мүмкүнчүлүгүнө ээ. Жашоо императивдери катары нравалык эрежелер менен билимдер келечекти тандоого жол ачат, болочокту туура жана оптималдуу уюштурууга мүмкүнчүлүк берет.

Паремиялар социалдык эс тутумда өз ордун ээлөө менен коом өздөштүргөн билимдердин, тажрыйбалардын, эреже-салттардын жана стереотиптердин катталып, калыптанып, колдонуп жана таркалып туруусуна шарт түзөт. Ал материалдык-менталдык мүнөздө жашайт. Материалдык паремиянын базасын паремиянын добуштук (тыбыштык) турпаты түзөт. Менталдык базасы ал чагылдырган ой-пикир, маалымат болуп саналат. Паремиялык эс тутум деп ар кыл кичи жанрдагы учкул сөздөрдү жана ой түрмөктөрүндө чагылдырган чын дүйнөнү жана анын үзүндүлөрүнүн менталдык сферасын айтууга болот. Паремиялык эс тутум социалдык эс тутумга кирет. Социалдык эс тутумдун мазмуну кенен болот. Аны синхрондук мүнөздө алганда үй-бүлөлүк, топтук (группалык), таптык, этностук, элдик, улуттук, саясий, диний ж.б. эс тутумдарды, алардын катмарларын өз кучагына камтыйт. Паремиядагы мазмун жана маани көбүнчө оозеки жашайт.

Социалдык эс тутум диахрондук алкакта алганда, конкреттүүлүктөн абстракттуулукка, оозеки, оозеки-жазуу түрүндө колдонууга, территориалдык чектүүлүктөн континенталдуулукка же глобалдуулукка, сейрек учурдан жыш колдонууга карай кеңейип тарайт. Ар түрдүү социалдык-экономикалык формация өзүнө жараша, өзүнө тете эс тутумга ээ болуп турат. Көп учурда паремия

өзгөрүлүп колдонулат. Мисал катары бир афоризмди келтирели.

«Асаба» гезитинин 2001-жылдын 27-февралындагы №16-санында (9885) 3-бетте *Эңкейгенге эңкей* ... деген учкул сөз кичи тема катары берилген. Бул макаладагы мисал окурмандардын аң-сезиминде бир нече ой жаратары шексиз. Бирок, ал сыйлаганды сыйлоого, урматтаганды урматтоого, салам айтылса алик алууга үндөп турат. Ал эми тескерисинче, урматтабаганды урматтабоо, сыйлабаганды сыйлабоо, салам айтпаса үндөбөй коюу кеңеши имплициттик (тымызын) түрдө берилген. Бул афоризм кыскартылып колдонулган. Муну көп чекит да даректейт. Аны жайылтууга да болот, бирок буга зарылдык жок. Афоризмдин кыскартылышына же автордук тажрыйба, максат же технократиялык доордун эсеп-кысаптуулугуна, аз сөз менен терең ойду билгизүүгө умтулуусу негиз болушу да мүмкүн. Бул “чолок” афоризмде экинчи бөлүгүнүн мааниси деле берилет. Бул формасы жоюлган көмүскө ой болуп саналат. Муну ашкере же толук билгизгенде паремия *Эңкейгенге эңкей. Какайганга какай* түрүн ээледек да, көп чекит коюлмак эмес. Бул учурда паремиялык параллелизм ишке ашып, учкул сөз бүтүндүк жана көркөмдүк сыпатын жогорулатмак. Бул афоризмдин мындан бир муунга же бир мүчөгө узунураак трансформациясын да жолуктурууга болот: *Эңкейгенге эңкейгин, какайганга какайгын*. Бул императив жатыгыраак берилген, анда мурункудай чечкиндүү буйрук байкалбайт.

Бул жерден да биз императивдик маанисине жана формалдык түрлөнүшүнө күбө болуп жатабыз. Адресат менен адресанттын жекече өзгөчөлүктөрү, максаты. Алардын мүдөөсү, сөз арналган тараптын таламдары эске алынган. Сөз мүчөсү да кошумча маанилүү концепт түзө алат.

Бирок бул макал туунду сыяктуу көрүнөт. Анын төркүнү көлөмдүү эле гнома, ыр формасында жолугат.

Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгиче,

Какайганга какайгын, төбөң көккө жеткиче.

Бул паремиянын башка варианты да бар. Бул вариант *тийгиче* формасын *тийгенче, какайганга какайгын* деген сөз айкашын *чалкайганга чалкайгын* деген сөз айкашы менен алмаштырылган учурлары кездешет.

Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгенче,

Какайганга какайгын, төбөң көккө жеткенче

Бул вариантты С.Шамбаев келтирген. Ушул трансформация Касымалы Жантөшевдин “Каныбек” аттуу диалогиясында эки жолу жолугат. Бул жерде *какай* жана *чалкай* сөздөрүнүн семантикасы “бой көтөрүү”, “менменсинүү”, “манчыркоо” сыяктуу маанилерди бергени менен, биринчисин “*тике, түз, ийилбей*” темасы коштоп, экинчисин “*ич чыгарып, карын салып, башты артка таптап, керилип*” темасы толуктап турат. Бирок 2 вариантты кошуп, синтездеген 3 саптуу трансформацияны Тажиева менен А Курманбековалар келтирет:

Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгенче,

Чалкайганга чалкайгын, төбөң көккө жеткенче,

Какайганга какайгын, өзүңдөн артык уул эмес.

Паремиялык текстке кирген кошумча сөздөр анын маанисин төмөн түшүрбөйт. Бизге бул гноманын мындан да тагыраак, “жайылмараак”, көркөмдүүрөк трансформациясы белгилүү. Ал атактуу Калыгул акынга таандык.

Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгенче,

Ал атаңдан калган кул эмес.

Какайганга какайгын, башың көккө тийгенче,

Ал пайгамбардын уулу эмес.

Бул варианттын мурункуга салыштырмалуу көркөмдүүлүк артыкчылыгына эки себеп бар: биринчиден мында дубляж жок. Мурункуда

синонимдик катыштагы *чалкайганга чалкайгын, какайганга какайгын* сөз айкаштары экөө тең колдонулуп, көп сөздүүлүккө алып келет; экинчиден, бул текстте параллелдүүлүк жогору. Мурункуда *өзүңдөн артык уул эмес* сөз айкашы жупсуз калган. С Гапаров пайдаланган трансформация акын Калыгулдукуна жакын:

Эңкейгенге эңкейгин, башың жерге тийгенче,

Ал атаңдан калган кул эмес.

Какайганга какайгын, төбөң көккө жеткенче,

Өзүңдөн артык уул эмес.

Ушул паремиянын трансформацияларын учкай салыштыруу менен бир нече тыянак чыгарууга болот.

1. Бул паремия Кыргызстанда кенен таркалган. Анын улуттук эс тутумда өз орду бар. Ал-социалдык-педагогикалык мааниге ээ. Адресатты адам менен мамиле кылганга, өзүн тең тутууга, бой көтөргөнгө чөгөлөбөй, чөгөлөгөнгө бой көтөрбөй алып жүрүүгө үндөйт. Бул маани анын менталдык-тарбиялык мазмунун түзүп турат.
2. Бул паремияны түзүүчү менталдык-когнитивдик лексикон жалпы маанини ачууга негиз болуп эсептелет. Бул жерде социалдык статусту (кул, эңкей), көтөрүлүүнү (какай)

атоочу сөздөр паремиянын менталдык-тилдик базасын түзөт.

3. Аталган варианттар синхрондук алкакта тең укуктуу, баары жалпы мааниге ээ болуп саналат. Бул парадигмадан сүйлөөчү өз максатына, мүнөзүнө, эс тутумуна, жагдайга ж.б. шарттарга ылайыктуу трансформацияны тандап алат. Ар түрдүү трансформациялар сүйлөөчүлөргө тандоо мүмкүнчүлүгүн берет. Алар өз ара альтернативалык катышта болушат.
4. Бул трансформациялардын өз ара катышы диахрониялык мүнөздө да жүрө алат. Биздин болжолубузда, ар бир трансформация өз ара деривациялык катышта болуусу керек. Булардын архетиби (архетип грек.-баштапкы образ) Калыгулдун варианты же ушуга жакын болушу мүмкүн. Алардын тажрыйбасын “Аалам” гезити колдонгон түрү сыяктанат. Калгандары булардын ортосундагы “көпүрө” катары кызмат кылып турат. Ушунун негизинде социалдык-педагогикалык эс тутумда паремия орчундуу орун ээлеп тургандыгын белгилөөгө болот. Аны эстөө, топтоо, кырдаалга ылайык колдонуу адресантка, адресаттын өзгөчөлүктөрүнө да байланыштуу.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абдулатов А. Паремияларды когнитивдик-педагогикалык максатта сыпаттоонун айрым проблемалары. Ош - 2006.
2. Абдулатов А., Акматалиев А.Т. Паремиялардагы нравалык нормалардын чагылдырылышы // Наука и новые технологии. –Бишкек, 2012. - №1-2.
3. К.З.Зулпукаров, С.Б.Эргешева, А.А.Абдулатов ж.б. Лингвопоэтика менен лингвопаремиялогиянын орчундуу маселелери. –Бишкек, 2018. -828 б.

Матиева У.С., Жунусали кызы Н., Көкөнова Н.Ж.

ОшТУнун академик Б. Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институтунун окутуучусу;

НАКЫЛ СӨЗДӨРДӨГҮ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙЛОРДУН ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ РОЛУ

Матиева У.С., Жунусали кызы Н., Көкөнова Н.Ж.

*Узгенский технологический институт им. Б.Мурзубраимова
Ошского Технического университета*

РОЛЬ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В МУДРЫХ ИЗРЕЧЕНИЯХ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Matieva U. S., Zhunusali kyzy N., Kokonova N. Zh.

Uzgen technological Institute named after B. Murzubraimov, Osh Technical University.

THE ROLE OF ETHNOLINGUISTIC AND PHILOSOPHICAL THOUGHTS IN PROVERBS IN EDUCATING YOUNG PEOPLE

Аннотация: Бул макалада кыргыз элинин накыл сөздөүндөгү этнолингвистикалык жана философиялык ойлорунун жаштарды тарбиялоодогу кеңири ролу талдоого алынат.

Түйүндүү сөздөр: асыл мурастар, өспүрүмдөр идеясы, менталитет, тажрыйба, этика, маданият, каада-салт.

Аннотация: В статье анализируется широкая роль этнолингвистических и философских идей в пословицах кыргызского народа в воспитании молодежи.

Ключевые слова: благородное наследие, молодежные идеи, менталитет, опыт, этика, культура, традиции.

Annotation: This article analyzes the broad role of ethnolinguistic and philosophical ideas in proverbs of the Kyrgyz people in educating young people.

Key words: noble heritage, youth ideas, mentality, experience, ethics, culture, traditions.

Ар бир коом өзүнө керектүү болгон жаштарды тарбиялап өстүрүп келгендиги тууралуу окуган адабияттардан жана тарыхый булактардан жакшы билебиз. Ошондуктан биз жашап жаткан жаңы жана жаш демократиялык коом да базар экономикасынын шартында ар түрдүү багыттагы көз караштагы келечек муундарын тарбиялап келүүдө. Бирде өнүккөн чет мамлекеттердин бирөөнү тандасак тез арада ал багытыбыздан танып ал жумушту аягына чыга электе эле, экинчини жактырып өтүп жатабыз.

Жаштарга билим берүү менен тарбиялоодо жалаң гана алыскы чет жана жакынкы чет өлкөлөрдөгү илим менен маданияттын жетишкендиктерин пайдалануу менен гана чектелбестен, өзүбүздүн ата-бабаларыбыз калтырып кеткен асыл мурастарын пайдалануу менен жаш өспүрүмдөрдүн идеясын, көз караштарын

калыптандыруу менен жашоосун жакшы нукка бура турган зарылдык келип чыккандыгын айткым келет. Ошондуктан өз убагында жаштарыбызга элибиз энчилеп мурас катары муундан муунга көөнөртпөй сактап, өткөрүп жана байытып келген тилибизди, салтыбызды жана санжырабызды жеткиликтүү кылып эң негизги милдетибиз катары жолго коюп тарбиялай алсак, анда келечегибизге пайдубал курган болот элек демекчибиз. Азыркы биз жашаган коомдо илимий-техникалык прогресс өтө тез өнүгүп жаткан мезгил. Буга мисал болуп кечээги алган маалыматтар бүгүнкү күндө эскирип тургандыгы чындык. Бекеринен «XXI кылым - компьютердик технологиянын кылымы» деп айтылган эмес. Азыркы учурда интернетсиз жашоону элестетүү кыйын. Ошентип интернет аркылуу илимдин каалаган тармактары боюнча тез жана сапаттуу информация

алууга болгон мезгилде жашап жатабыз. Мындай мүмкүнчүлүктү туура пайдалануу менен алдыга жылып жаңылыктардан кур калбашыбыз керектиги абзел. Жаңылануу иштеринен артта калбашыбыз бул заман талабы, ошону менен бирге өз элибиздин көп кылымдык көөнөрбөс тажрыйбага ээ болгон улуу мурастарын чанып, унутка калтырбастан өз орду менен пайдалана билсек деп айткым келет.

СССР урагандан кийин, анын курамындагы ар бир эл өзүнчө мамлекет куруп эгемендүүлүккө жетишти. Мурдагы идеология түп тамырынан бери өзгөрүп бузулуп кетти. Айрыкча 1990- жылдан кийинки жаштар али көз караштары толук калыптана электиктен, өткөөл мезгилдеги баш аламандыктан маң болушуп кайсы идеяны карманарын билбей калышты. Ушундай өткөөл мезгилдеги эки аранжы жолдун айрылышында калган жаш өспүрүмдөргө туура жол көрсөтүп, максаттуу тарбия берүүнүн сапатын жакшыртуу зарылдыгын сезип тарбия иштерин ушул нукка бурсак дегим келет. Ошондуктан ар бир инсан кандай жерде же үй-бүлөдө, бала бакчаларда, мектептерде, окуу жайларында, жамааттарда кайда болбосун биздин улуттун менталитетине жат, этикабызга туура келбеген жоруктарды түшүндүрүү иштеринин ар түрдүү жолдорун пайдалануу менен токтотуп жаш өспүрүмдү ыймандуулукка, боорукердикке, кайрымдуулукка бир сөз менен айтканда, адамгерчиликке тарбиялоого көңүл буруу керек экендигин унутка калтырбасак. Мына ушундай жогоруда айтылып кеткен тарыхый бурулуштун таасиринен акыркы мезгилде жаштар кайсы идеянын артынан барышын билбестен арасат жолдо тургансыйт. Ушул учурда интернетте интеграция процесстери жүрүп адабиятта, динде жана маданиятта жаңы булактар пайда болууда. Интернет аркылуу алган ар түрдүү маалыматтарды анализдеп көрүп, жаман жагы менен жакшыны ажыратып ылгап пайдаланууга толук өсүп жетиле элек жаштар туура жолдон адашып, ар түрдүү диний жана коркунучтуу террористтик багыттарды, диний уюмдарды б.а. «хисбут тахрирге» окшогон уюмдарга тартылып

кетишине, башка динге өтүшүнө жол ачылып жаткандыгы бекеринен эмес экендигинин себептерин изилдеп, тез арада тарбия иштеринин багытын өзгөртүш керектиги зарылдыгы турат. Жыйынтыктап айтканда, жаш өспүрүмдөр эки айрылыш жолдо турган учурда чет элдиктердин маданиятынбы, дининби же өзүбүздүн элибиздин маданиятын, каада-салттарын, санжыраларынбы деп ыргылжын болуп турган мезгилде жашап жаткандыгыбыз көпчүлүк адамдарыбызга маалым. Элибиз мындай абалды эске албай кур саясат, бийлик деп митингдерге чыгып, эсин жыйбай өлүк мүлктү жыйноо менен алек болуп чыныгы адамдык асыл сапаттардан улам четтеп бара жаткандыгыбыз өтө өкүнүчтүү болуп жатат. Ошондуктан жаштарыбыз туура эмес тарапка багыт алып кетип, кыргыз элинин көп жылдык көөнөрбөс маданияты, каада-салты жоголуп, жалпысынан кыргыз деген улуттун жоголушуна жана мамлекетибиздин кыйрашына алып келерин эске алып тез арада жаштарды туура жолго үндөп, кыргыз деген атты ыйык сактоого, элибиздин көп жылдык турмуштук тажрыйбаларын, нарк-насилдерин кийинки муундарга өткөрүп берүүгө тарбиялашыбыз керек. Элибиздин накыл сөзүн эске тутуп, «Эсиң барда этегиңди жый» деген сөзүн унутта калтырбасак.

Ар бир улуттун өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүгүн эске алып, тарыхыбызга дагы бир жолу саресеп салып, жакшы сапаттарын алып, аны жаңылап кайрадан иштеп чыгып заманга ылайыктап пайдалансак болот. Кытай элинин улуу акылманы Конфуций «Мен эч жаңылык ачкан жокмун, элден алып элге бердим» деп бекеринен айтпаса керек. Мунун философиялык мааниси өтө терең жана да көп ойлонууга чакырып жаткансыйт. Кыргыз элине гана энчиленип берилген тилибизди, динибизди сактап калуу ар бир атуулдун ыйык парзы катары сезип мамиле жасасак жакшы натыйжага жетишерибиз чындык. Эне тилибиз мамлекеттик тил макамын алгандыгына 30 жылдан ашык убакыт өттү. Көпчүлүк учурларда жаштар орус тилин билгендерди гана маданияттуу адам катары эсептешип жатышат.

Коомубузда өз элинин тилин жээрип, теңсинбей жаткандар дагы эле бар экендиги айныксыз чындык. Андыктан бул өндөнгөн нерселерди эсепке алуу менен түшүндүрүү иштерин алып барууда үй-бүлөдө ата энинин, окуган же иштеген жериндеги коллективдин, мугалимдердин ролу да чоң мааниге ээ экендиги талашсыз. Бул – турмуш чындыгы, аны элдик нарк-насилдердин философиялык идеялары айгинелеп турат. Буларга «Өзүн сыйлабаган, өзгөнү сыйлап жарытпайт», «Эне тилин билбеген, эси жогун аныктайт. Эне тилин сүйбөгөн, элин сүйүп жарытпайт.» деген сыяктуу салттар бекеринен келип чыккан эмес. Ошондуктан тилдин мааниси, аткарган функциясы жөнүндө толугураак билиш үчүн мисал катары академик Х.Карасаевдин тилдин мааниси, ага берген баасына токтолуп кетүүнү туура көрдүм. Тил – адам баласынын жаратылыштагы чоң табылгысы деп илгерки замандан бери эле илимпоздор айтып келе жатышат. Тилсиз адам баласы тиричилик кура албайт. Тилсиз коомду түзүп жашоо да мүмкүн эмес. Жер бетиндеги адам баласын байланыштырып келе жаткан да тил. Тил аркылуу байыркы бабаларыбыздын жашоо тиричилигин билебиз. Азыркы жашоо абалыбызды кийинки тукумга мурас катары калтырып кетебиз. «Тил – ойдун сандыгы» деп айткан бабаларыбыз. Алардын күн көрүү шарты, салты тилибизде толук сакталып калган. Ал тилибиздин казынасын жоготпой сактап урпактарга жеткирип берүүгө милдеттүүбүз. Эчен кылымдар бою сакталып бизге жеткен тилибизге кылдаттык менен аяр мамиле керек экендигин унутка калтырбастан, жаш-кары дебей аракет кылышыбыз зарыл.

Заман өткөн сайын коом тиричилиги өзгөрөт. Кээ бир мурунку салттар өзгөрөт. Колдонуудан калып калат. Ошондуктан аны кийинки тукум билбей да калат. Бирок, ал тилде сакталган бойдон кала берет. Адам баласы өзүнүн жашоо абалын «Манас» сыяктуу дастандарда, макал-лакаптарында толук калтыра берет. Өткөн ата-бабаларыбыздын баскан жолун ошол бизге калтырган кенчтен гана толук биле алабыз деп айтып кеткен. Бабаларыбыз бизге мурас

кылып калтырган тил байлыгын чогултуу, анын түйүнүн чечип жаштарга жеткирүү биздин муундагы адамдардын жооптуу милдети деп эсептеймин. Ошентип эне тилине келсек. Эне тил – билим башаты. Кыргыз эли жаш муундардын акыл-эс жактан өнүгүп, өсүшүн, алардын эне тилдин керемет – кенч казыналарынын өздөштүрүүгө болгон ыкласы, ынтаасы, көркөм сөзгө табити менен тыгыз байланышта караган. Анткени, жазма, басмасы жок кыргыз эли үчүн аздектегени, акыл тажрыйбаларын топтоочу, сактоочу казына да, алардын кийинки муундарга мурастоочу каражаты да эне тили болгон. Бул тууралуу кыргыздын залкар жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбековдун мындай деп айтканы бар: «Эң кооз, эң укмуш жана маанилүү ажайып мурасты бабаларыбыз укум-тукумга белек этти! Ал сууга чөкпөс, отко күйбөс, алааматтарда кыйрабас улуу сөз сепили! Биз аны канчалык баалап, терең иликтеп туюнган сайын, ал бизге өзүнүн укмуш сырларын ача берер эң асыл мурасыбыз. Жалпы элдин чоң маданияттын төрүнө энчилеген!» - деп жазат [7]. Чындыгында эле кыргыз эли эне тилди адам акылынын ажайып туундусу катары караган. Элдин мындай пикири: «Тил – акыл таразасы», «Тил – ойдун сандыгы», «Акылдуу – тили менен, акылсыз – колу менен», «Сөз – элдин кенчи, чөп - жердин кенчи», «Кеп наркы – калк наркы» деген элдик макалдарда таасын туюнтулганы белгилүү [2]. Ал эми төмөнкү макалдарда сөздүн баарынан күчтүү курал экендиги, анын башка өнөрлөрдөн артыкчылыгы көрсөтүлөт: «Каттуу сөз - камчы, жылуу сөз - укурук», «Айтылган сөз – атылган ок», «Жакшы сөз – суу, жаман сөз – уу». Демек, тил белгилүү даражада элдин көркөм рухунун түбөлүктүү символу экенин аталарыбыз туя билген. Муну ойчул Жусуп Баласагын да өзгөчө тастыктайт: Тил тизмеги илим менен билимдин, Тил адамдын жаркыраган билиги. Туулган өлүп, өмүр турат түгөйлүү, Жалгыз акыл сөздөр жашайт түбөлүк. «Акыл менен билимдин тилмечи – тил», «Тил – элчинин кылычы», «Акындын тили - кылычтан өткүр, кылдан ичке», «Адамга эки нерсе тирек деги:

бири – тил, бири – дилиң жүрөктөгү». «Тил – ойдун сандыгы» деп айткан бабаларыбыз [6].

Жаштарды тарбиялоодо дагы бир орчундуу маселе болуп, тил байлыгыбыздын эки кабаттуулугун эске алып түшүндүрө билсек. Биринчи кабаты, б.а. үстүнкү кабаты - жөнөкөй сөздөрдөн турат. Аны – адамдын бардыгы эле билет. Экинчи, астыңкы кабаты адамдын бардыгына эле түшүнүктүү боло бербейт. Аны чечмелөө керек. Астыңкы кабаттагы сөз байлыгын өздөштүргөн адам даанышман, сөзмөр да болот. Кыргыз эли байыртан бери сөздү түз айтпай, кыйыр түрүндө айтып жаштарды тарбиялап келген. Акылдуу адам өзү, аң сезими менен баамдап билет дешкен. Ошондуктан көптөгөн макал-лакаптарда «Жети өлчөп бир кес»,

«Керегем сага айтам - келиним сен ук, уугум сага айтам – уулум сен ук», «Бакылдаган текени суу кечкенде көрөбүз, шакылдаган жеңени үй чечкенде көрөбүз» деп акылдуулукка, сабырдуулукка, ойчулдукка жана адамгерчиликке тарбиялап келгендигин эске тутуп, жоопкерчилик менен мамиле кыла берсек натыйжа берет. Элибизде бекеринен «Саргара жортсоң, кызара бөртөсүң», «Сабырдын түбү сары алтын» деген эмес. Ошондуктан ыймандуу, бардык жактан өнүккөн жаштарды тарбиялоо иши өтө татаал, кып кырдуу. Бардыгы бир күндө бүтпөстүгүн эске алып, чыдамдуулук менен чымырканып бел байлап жапырт киришсек алга жылышыбыз анык.

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А. Баба – салты, эне адеби. – Б., 1992.
2. Алимбеков А.А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. – Б.: Педагогика, 2001.
3. Байбосунов А. До научные представления киргизов о природе. – Ф., 1990.
4. Бекембай А. Тарбия назарияты. - Ош, 1996.
5. Валиханов Ч. Избранные произведения. – Алма-Ата, 1958. Жусуп Баласагын. Накыл сөздөр. – Б., 1991. 64 б.
6. Карасаев Х.К. Накыл сөздөр. – Б.: Кыргызстан – Сорос фонду, 1995. . 7. Ушинский К.Д. Избранные произведения. – М., 1948. – 211 б.

Г.Т.Темиралиева, Р.А.Иминова, Ш.А.Кушубакова

ОшТУнун Б.Мурзубраимов атындагы Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮКТҮН ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАН МУЗЕЙЛЕРИНИН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР

Г.Т.Темиралиева, Р.А.Иминова, Ш.А.Кушубакова

*Узгенский технологический институт им. Б.Мурзубраимова
Ошского Технического университета*

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ МУЗЕЕВ КЫРГЫЗСТАНА В УСЛОВИЯХ НЕЗАВИСИМОСТИ

G. T. Temiraliyeva, R. A. Iminova, Sh. A. Kushubakova

SOME ISSUES OF DEVELOPMENT OF MUSEUMS IN KYRGYZSTAN IN THE CONDITIONS OF INDEPENDENCE

Аннотация: Бул макалада Кыргызстан музейлеринин эгемендүүлүктөн кийинки мезгилдеги өзгөрүүлөрдүн жүрүшү, айрым өнүгүү маселелери тууралуу баяндалат.

Түйүндүү сөздөр: музей, маданият, заманбап коом, аймак таануу, экспонат, экспозиция, илимий кызматкер.

Аннотация: В данной статье описаны изменения в музеях Кыргызстана в период после обретения независимости, некоторые вопросы развития.

Ключевые слова: музей, культура, современное общество, краеведение, экспонат, экспозиция, исследователь.

Annotation: This article describes the changes in the museums of Kyrgyzstan in the post-independence period, some development issues.

Key words: museum, culture, modern society, regional studies, exhibit, exposition, researcher.

Заманбап бүгүнкү коомдун структурасында музейлердин ээлеген орду, тийгизген таасири түрдүү факторлордон көз каранды болуп келет. Баарыбызга маалым болгондой, совет бийлигинин акыркы жылдарында музей мекемелери архаикалык мүнөзгө ээ болуп калган. Музейлердин илимий экспозициясындагы совет бийлигин даңктаган экспонаттар топтому коомчулуктун кызыгуусунан калып, мааниге ээ болбой калгандай таасир калтыра баштаган. Мындай көрүнүш постсоветтик республикалардын баарында болуп өткөн. Өнүккөн Россиянын музейлери үчүн бул көрүнүш бир доордон экинчи доорго өтүүдөгү изденүүлөрдүн тынымы болгону анык. А бирок совет бийлигинин тушунда түптөлүп, өнүгө баштаган башка советтик республикалар, анын ичинде Кыргызстандын музейлери үчүн абдан эле чоң түйшүктү жаратты.

Себеби совет өлкөсүндөгү музейлердин түзүлүшү, калыптанышы жана өнүгүшү мамлекеттик деңгээлде ишке ашырылып, анын социалдык сферадагы саясатынын бир багытын түзүп турган. Андыктан ар бир республикадагы музейлер тарыхый-маданий баалуу мурастарды сактап жана коргоп гана келбестен, совет бийлигинин идеологиясын жүзөгө ашыруунун эң бир ишенимдүү куралына айландырылган болчу. Ага байланыштуу совет доорунда аймактык айырмачылыктарына

карабай бир түрдүү жалпы окшоштуктары жана ишмердүүлүгү менен мүнөздөлгөн музейлер өз алдынча изденүүгө али жөндөмсүз абалда эле. Мына ушундай себептер менен СССР таркагандан кийинки жаңы социализм кырдаалда өз ишмердүүлүгүн түп тамырынан бери өзгөртүүгө мажбур кылган мезгилде бул тармак абдан алсыз абалда калган.

Бирок, кандай болгондо да постсоветтик өлкөлөрдө музей ишинин мындан аркы өнүгүүсүнө бир топ эле бекем фундамент куюлуп калган болчу. Өзгөчө XX кылымдын 50-жылдарынын экинчи жарымынан совет өлкөсүндө музей таануу иштери максаттуу, пландуу түрдө илимий-изилдөөлөрдүн предметине айланган. Бул мезгилдерде В.К.Гарданов, А.М.Разгон, О.В.Ионова, В.Н.Игнатъев, Д.А.Равикович жана башка советтик белгилүү музей адистеринин, окумуштуулардын илимий эмгектери жарык көргөн. Көрсөтүлгөн мезгилдерде Кыргызстан музейлери советтер союзунун музейлик иштеринин курамдык бөлүгү болуп тургандыгына карабастан атайын иликтөөгө алынбаган. Ал эми А.Алтымышбаев, А.Э.Измайлов, А.Каниметов, К.Каракеев, С.Данияров, А.Казакбаев, С.А.Токтогонов сыяктуу белгилүү Кыргызстандык окумуштуулардын эмгектеринде болсо өлкөнүн музейлеринин калыптануу тарыхы өз алдынча изилдөөнүн багыты катары каралбаганы менен

маданий революциянын маселелерин жалпы теориялык планда иликтеген эмгектеринде кыскача чагылдырылган.

Ошондуктан эгемендүүлүктүн алдынкы эле жылдарында Кыргызстан окумуштууларынын дегеле музей ишмердүүлүгү менен алектенген маданият, музей жаатындагы кызматкерлеринин алдында төмөндөгү милдеттер турду:

-Музейлердин өнүгүүсүнө илимий жактан баа берүү, азыркы доордун шартында андан ары өнүктүрүү зарылчылыктарын аныктоо;

-Кыргызстан музейлеринин аймактык айырмачылыктарын эсепке алуу менен ишмердүүлүгүн изилдөө;

-Музейлердин азыркы Кыргызстандык коомдун тарыхый аң-сезимин калыптандыруудагы ролун тереңдетүү, таасир этүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү;

-Музей ишин түп тамырынан бери модернизациялоо, чыныгы маданий, илимий борборго айлантуу;

-Музейлик мейкиндикте Кыргызстандык дүйнөнү, анын тарыхын, илимин, маданиятын, экономикасын толук чагылдыруу, таанытуу;

-Күчтүү, таасирдүү эмоциялык чакырууларды таштоо менен коомдук аң-сезимди калыптандыруу маселелери келип чыкты.

Көз карандысыздыктын келиши менен Кыргызстан музейлери өлкөнүн жалпы маданий өнүгүүсү, анын ичинде музейлер историзмдин жалпы принциптеринде окумуштуулар Дж.Джунушалиев, А.Какеев, В.Мокрынин, В.Плоских, Ө.Ж.Осмонов, А.А.Асанканов, А.Бедельбаев, В.Воропаева, Г.Харченко, Д.Сапаралиевдер тарабынан каралды. Ал эми 2000-жылдардан кийин окумуштуу Л.Ставская атайын Кыргызстандагы музей ишине арналган илимий монографиялык эмгекти жаратса, окумуштуулар Т.И.Старусева, Г.Д.Джунушалиева, музей кызматкерлери А.Исаева, Б.Абасканова, А.Шаршеналиевалар тарабынан илимий макалалар жазылды. Мында музейлерди өнүктүрүүнүн түрдүү маселелери адистик көз карашта изилденди.

Кыргызстандын эгемендүү мамлекет болушу музейлер үчүн жана жалпы эле коомдун өнүгүшү үчүн чоң бурулуш мезгили болгонуна дээрлик отуз жыл толду. Андыктан “Совет доорунда үстөмдүк кылган марксистик-лениндик идеологияны пропагандалоонун ажырагыс бөлүгү катары иш жүргүзгөн музейлерде кандай өзгөрүүлөр болду?” деген суроолор келип чыгат. Азыркы күндөгү болуп жаткан иштерден алып караганыбызда:

-музейлердин, өзгөчө мамлекеттик музейлердин өз алдынча өнүгүү жолун, келечегин аныктай алышы;

- заманбап шартта илимий экспозициялардын жаңы форматта жана жаңы образда көрсөтүлүшү;

-Кыргызстандык коомдун тарыхый-аң сезимин калыптандыруудагы ролунун тереңдегени жана аны өзгөртүүгө таасир этүү мүмкүнчүлүгүнүн кеңейиши;

-туризм тармагына олуттуу таасир тийгизүү менен өздүк каражатын издөө жолдорун табуусу;

-өлкөнүн тарыхын, маданиятын чагылдырууда дүйнөлүк алкакта таанылуусу жүзөгө ашырылып жатат.

Жогоруда көрсөтүлгөн маселелердин чечилиши менен бирге биздин көз карашыбызда али да болсо Кыргызстан музейлеринин алдында өнүгүүнүн толук чечиле элек пландары бар. Музей ишмердүүлүгүндө бул иштер абдан актуалдуу деп таанылат. Алар:

1. Кадр маселесин чечүү. Ааламдашуу мезгилинде туризмдин өнүгүшү менен музейлер кайра эле алдынкы орунга чыкты. Бул учурда музейдин жалпы абалы, илимий экспозициялары, туристтерди кабыл алууга болгон даярдыктары, экскурсоводдордун көп тилди билүүсү, дегеле музей ишмердүүлүгүнүн бардык багыттарын мыкты билген жетекчиден, анын койгон туура талаптарынан көз каранды болот. Атайын адистин жоктугуна байланыштуу музей жетекчисинин бул тармакка үндөш келген адистикте болушу, музей ишинде практикалык билимдерге ээ болушу эске алынуу

менен дайындалышы абдан максаттуу болуп саналат. Ага байланыштуу бул маселеге терең маани берүү зарыл.

2. Музей кадрларын даярдоонун системасын жакшыртуу. Мында эки багытта иш жүргүзүү максатка ылайык келет. Биринчи багыт иштеп жатышкан музей кызматкерлеринин билимин жогорулатуу курстарынан өткөрүү. Бул багытта Кыргызстандын ири мамлекеттик музейлеринин базасында же болбосо башка өлкөлөрдөн атайын адистерди чакыртуу жана музейлик проекттерге (семинар, тренинг, тегерек стол ж.б.) катышуу менен билимди жогорулатууга толук мүмкүн. Ал эми экинчи багыт музейтаануу боюнча жогорку билим алууга жетишүү. Учурда Кыргызстанда музейтаануу адистиги боюнча Кыргыз Мамлекеттик искусство институтунан башка жогорку окуу жайларда адистер даярдалбайт. Кыргызстандын түштүк аймагында Ош мамлекеттик университеттин базасында музей таануу адистигин ачуу иши колго алынган болсо Ош, Жала-Абад, Баткен облустарын камтып калмак. Бирок студенттерди окутуу үчүн адегенде чыныгы музей адистигине ээ болгон кадрлардын даярдалуусу зарылдык жаратат. Бул максатта биздин оюбузда мамлекеттик деңгээлде сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү менен Россия Федерациясынын музейтаануу боюнча жогорку билим берген Москва (Московский государственный университет культуры), Санкт-

Петербург (Санкт-Петербургский государственный университет культуры и искусств) маданият жана искусство институттарында, Россия (Российский государственный гуманитарный университет) мамлекеттик гуманитардык университеттеринде студенттерди окутуу жагын кароо мыкты натыйжаларды бермек. Аталган университеттерде окуу планына ылайык теориялык билимдер менен бирге эле параллелдүү түрдө музейлерде практикалык сабактар өтүлөт. Дал мына ушул багыттар Кыргызстандын музейлер тармагынын өнүгүшүндөгү абдан эле приоритеттүү болуп таанылат.

3. Кыргыз, орус тилиндеги окуу - методикалык колдонмолордун, музейлик илимий адабияттардын иштелип чыгышын жана которулушун колго алуу. Учурда чыгып жаткан акыркы музейлик жаңылыктарды берген журналдар менен камсыз болуу. Учурда Кыргызстандын музейлеринин китепканалары совет мезгилиндеги адабияттар менен камсыздалган. Андыктан акыркы заманбап адабияттар жокко эсе. Бул ишти аткаруу ар бир музейдин өзүнүн колунда гана турат. Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстан музейлеринин өнүгүүсү коомдук аң-сезимди калыптанырууда маанилүү болуп жаңы деңгээлге көтөрүлгөн сайын анын маселелери да артып тураары шексиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Л.Ставская. История становления и развития музейного дела в Кыргызстане (1920-е годы – начало XXI в.). - Бишкек, 2009.
2. Воронцова Е.А., Гуральник Ю.У., Казакова С.Ф., Каулен М.Е., Коссова И.М., Ноль Л.Я., Сундиева А.А., Яновский А.Д. Музейное дело России. -Москва, 2010.
3. Е.К.Костюшева. Музей в пространстве современной политики. Музей XXI века: мечта и реальность. Материалы межрегиональной научно-практической конференции. -Санкт-Петербург, 1999.
4. И. Темирбек уулу, Г.Д. Курумбаева. Музей таануу (окуу-усулдук колдонмо). –Бишкек, 2013.

Мааткеримов З.Ж., Нурдинов Б.Ж.

ОшТУнун академик Б. Мурзубраимов атындагы эл аралык Өзгөн технологиялык жана билим берүү институту

КОЛЛЕДЖДЕРДЕ АНГЛИС ТИЛИ САБАГЫН ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАРДЫ ЖАНА ЫКМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ

Мааткеримов З.Ж., Нурдинов Б.Ж.,

*Узгенский технологический институт имени Б.Мурзубраимова
Ошского Технического университета.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ И ПРИЕМОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В КОЛЛЕДЖАХ

Maatkerimov Z. Zh., Nurdinov B. Zh.

Uzgen technological Institute named after B. Murzubraimov, Osh Technical University.

USE OF INTERACTIVE METHODS AND TECHNIQUES IN TEACHING ENGLISH IN COLLEGES

Аннотация: Бул макалада "интерактивдүү окутуу" түшүнүгүнүн маңызы, интерактивдүү окутуунун усулдары жана ыкмалары түшүнүгү жана аларды англис тили сабагында колдонуу талдоо алынган. Англис тилинде баарлашууну окутуунун ар кандай көндүмдөрүн жана жөндөмдөрүн өркүндөтүүнүн натыйжалуу технологияларын, ыкмаларын, жолдорун жана каражаттарын издөө жараяндары белгиленген.

Түйүндүү сөздөр: технология, кооперативдик окутуу, концепция, жаңылануу, билгичтик, окутуунун стратегиясы, интерактивдик окутуу, мотивация, мультимедиа куралдары, презентация.

Аннотация: В статье анализируется сущность понятия «интерактивное обучение», понятие методов и приёмов интерактивного обучения и их применение на уроках английского языка. Выявлен процесс поиска эффективных технологий, методов, способов и средств улучшения различных навыков и умений обучения общению на английском языке.

Ключевые слова: технология, совместное обучение, концепция, инновация, компетенция, стратегии обучения, интерактивное обучение, мотивация, мультимедийные инструменты, презентация

Annotation: This article analyzes the essence of the concept of "interactive learning", the concept of methods and techniques of interactive learning and their application in English lessons. The process of finding effective technologies, methods, ways and means to improve various skills and abilities of teaching communication in English is identified.

Key words: technology, collaborative learning, concept, innovation, competence, learning strategies, interactive learning, motivation, multimedia tools / equipment, presentation.

Англис тилин окутуунун заманбап технологияларынын бири - бул коммуникативдик окутуу. Топтордо окутуу б.а. кооперативдик окутуу идеясы 1920-жылдары пайда болгон, бирок чакан топтордо биргелешип окутуунун технологиясын иштеп чыгуу постсоветтик мезгилдерде, т.а. 1970-жылдарга чейин деле башталган эмес. Биргелешип окутуунун артындагы негизги идея - бул нерселерди чогуу жасоо эмес, чогуу билим алуу болуп эсептелет. Азыркы этапта биргеликте окутуу усулунун бир нече варианттары жана формалары бар: студенттик

команданы үйрөтүү (командалык окутуу), джигсо ("open work saw"), чогуу үйрөтүү (чогуу үйрөнүү), студенттердин топтордогу изилдөө иштери.

Убакыт өткөн сайын усулдук-теориялык илимдердин мазмуну өзгөрүп, илимий таанып-билүүнүн усулдары өркүндөдү. Инсанга багыттап окутуу концепциясынын негизинде билим берүү системаларында вариативдүүлүк принциби күч алып, педагогикалык закон-ченемдерди модернизациялоого жана автордук окуу пландарын, программаларын түзүүгө мүмкүнчүлүк берди. Натыйжада

педагогикалык технологиялардын жаңы идеяларын, табылгаларын жана жетишкендиктерин, инновациялык окутууну жана башка, окуу тарбия процесстеринде тажрыйбалоо мүмкүнчүлүктөрү турмушка ашырылды. Мындай өзгөрүүлөр билим берүүнүн бардык баскычтарында окутуунун өндүрүштүк эффективдүүлүгүн көрсөтүү менен окумуштуулардын изилдөө объектисин түзүүдө.

Окутуунун жаңы технологиясы катары: программалык тестирлөө, модуль системасы интерактивдүү окутуу, сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиясы жана башкалар практикаланууда. Жогоруда белгиленген окутуунун жаңы технологиялары студенттердин чыгармачыл жана интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн ачуу аркылуу аларды өзүн-өзү өнүктүрүү, ой жүгүртүүсүн өстүрүү, тарбиялоо, билгичтиктерин жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу максаттарын көздөп, окутуу технологиясынын мазмунун жана багыттарын бир топ оптималдаштырып жаңыртты. Булардын ичинен сынчыл ойломду өстүрүү программасынын стратегиялык методдору активдүү колдонулуп, мугалим менен окуучунун ишмердүүлүгүнүн, мамилелеринин стилин өзгөрүүгө дуушар кылды.

"Сынчыл ойломду өстүрө турган окуу жана жазуу" программасы менен иштөөдө кесиби боюнча адис, окутуучунун усулдук жактан жетиштүү компетенттүүлүгү жана ээ болуучу натыйжаны, артыкчылыкты алдын ала көрө билүү зарылдыгы пайда болот. "Демек, сынчыл ойломго окутуунун татаалдыгы кайсы бир деңгээлде студенттерге бизди курчап турган чексиз, көп түрдүү көйгөйлөрдү көрө билүүгө жардамдашууда турат." Ошондуктан, окутуунун технологиялык стратегияларынын ар бир бутагы тийиштүү даражада айкын максаттарга жетишүүнүн куралы болуп саналат. Бул стратегиялар окутуучу тарабынан, төмөнкүдөй билгичтиктерди өнүктүрүү үчүн пайдаланышы мүмкүн.

- ✓ Окутуудагы жана турмуштагы маанилүү маселелерди чече билүү ишкердүүлүгү;

- ✓ Тексттеги негизги маани-маңыздык, тилдик бирдиктерди бөлүп алуу билгичтиги.

Ал эми студенттерде төмөндөгүдөй сапаттардын калыптанышы үчүн колдонулат:

- ✓ Топ ичинде биргелешкен үзүрлүү иш-аракеттик жөндөмдүүлүгү.
- ✓ Маалымат булактары менен иштөөдөгү тактык, тыкандык.

✓ Өзүнүн көз карашы менен тигил же бул фактыны түшүндүрө албаган, же акыл эске, логикалык ой-жүгүртүүгө, илимий далилдерге кармашы келген учурда андан баш тартууга жарамдуулук.

✓ Мындай дидактикалык, психологиялык мыйзам-ченемдер студенттин коммуникативдик ишмердүүлүгүн өстүрүүгө абдан ылайык келген кептин окутуу стратегиясын түзөт. Өзгөчө кыргыз тил сабактарында тилдик жана коммуникативдик билгичтиктердин зарылдыгын студенттер изденүү, ой-жүгүртүү, түшүнүү менен колдоно билүүсүн камсыз кылуу жана кептик машыгууларга ээ болуу жана анын негизги талаптары катары кабыл алынат.

Англис тилин үйрөнүүдө баарлашуу процесси (коммуникация) "бир тараптуу" жана "көп тараптуу" болушу мүмкүн экендиги жалпыбызга маалым. *Биринчиден*, бул фронталдык иштин формалары басымдуулук кылган окутуу процессин уюштуруу деп саналат, мугалим студентти сүйлөө активдүүлүгүнө сураганда, же ага түрткү бергенде студент жооп берет. *Экинчиден*, "көп тараптуу" баарлашууну алсак, ал үчүн иштин типтүү формалары топтук жана жамааттык мүнөздө болот, анда ар бир студент өзүн белгилүү бир иштин көз карандысыз жана толук кандуу катышуучусу катары көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк алаары белгилүү.

Англис тил сабагында "көп тараптуу" баарлашууну уюштуруу учурунда билим берүү процессинин бардык катышуучулары өз ара аракеттенишип, ар бир студенттин жеке билим деңгээлин ачууга шарттар түзүлөт. Окуу тайпасындагы өз ара экспресс-сурамжылоолор жана

маектешүүлөр, маалымат алмашуу, дал келүүчүлүктү табуу, топтук чечимдерди кабыл алуу, биргелешкен иш-чараларды координациялоо, "эрежелер боюнча" талкуулоо жана башка тапшырмалар студенттерге англис тилин практикалык колдонууга үйрөтөт.

Англис тилин окутуу боюнча алдыңкы тажрыйбалар жана анын ичинде басымдуулук кылган практик окутуучулардын тажрыйбасы көрсөткөндөй, сабакта салттуу (традициялык) ыкмаларды жана алар менен иштөө формаларын колдонуу менен кепте өз ара аракеттенүүнү уюштуруу ар дайым эле мүмкүн боло бербейт. Азыркы күндө негизги усулдук жаңылыктар англис тилин окутуунун интерактивдүү усулдарын жана ыкмаларын колдонууга байланыштуу болуп жатат. Интерактивдүү усулдар - бири-бири менен өз ара аракеттенүүнү үйрөнүү ыкмалары. Интерактивдүү окутуу - бул бардык студенттердин, анын ичинде окутуучунун өз ара аракеттенүүсүнө негизделген окуу. Бирок, бүгүнкү окуу процессинде, өз ара аракеттенүүнүн мүнөзү өзгөрүлөт: окутуучунун ишмердүүлүгү студенттердин күжүрмөн ишмердүүлүгүнө жол ачат.

Англис тилин окутууда интерактивдүү усулдарды пайдалануунун максаты - студенттердин социалдык өз ара аракеттенүүсү, инсандык байланышы, анын эң негизги өзгөчөлүгү адамдын "башка бирөөнүн ролун алуу" жөндөмдүүлүгү, байланышып жаткан өнөктөштүгү аны кандай кабыл алгандыгын элестетүү, кырдаалды чечмелеп берүү жана өзүнүн иш-аракетин долбоорлоо.

Англис тили сабагынын алкагында окутуучулар төмөнкү интерактивдүү ыкмаларды колдонуп келе жатышат:

- экиден чакан топтордо, айланма үчтүк, "эки, төрт адам чогуу" иштөө;
- карусель усулу / "идеологиялык" карусель;
- аквариум / "мээ чабуулу";
- "ачык араа";
- броун кыймылы;
- "чечим дарагы";
- менталдык (интеллектуалдык) картаны түзүү ыкмасы;

- конференциялар / талкуулар (дискуссия);
- роль ойноо / ишкердик оюндар;
- дебаттар.

Долбоордук иш- интерактивдүү иш-аракет процессинде маанилүү орун деп эсептелет. Анткени, долбоор усулу - англис тили сабактарында студенттердин коммуникативдик билгичтигин / компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүк берген заманбап активдүү усулдардын бири. Иш жүзүндө, биз бир эле учурда изилдөө жана чыгармачыл долбоорлордун белгилери бар аралаш долбоорлор менен күрөшүүгө туура келет.

Долбоордун өзөгүндө көйгөй, маселе жатат. Аны чечүү үчүн студенттер тилди гана билбестен, ушул көйгөйдү, маселелерди чечүү үчүн керектүү жана жетиштүү көлөмдөгү ар кандай предметтик билимге ээ болушу керек. Мындан тышкары, студенттер белгилүү бир менталдык / интеллектуалдык, чыгармачыл жана коммуникативдик көндүмдөргө ээ болушу керек. Ушул көндүмдөрдүн көпчүлүгүн калыптандыруу кеп ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүн үйрөтүү милдети болуп саналат. Ошентип, долбоорлор менен иштөө учурунда окутуучу угууну, жазууну, окууну жана сүйлөөнү калыптандырат, өркүндөтөт жана өнүктүрөт. Долбоордун үстүндө иштөө учурунда студенттер улуттар аралык, элдик маданияттар аралык баарлашуу көндүмдөрүнө ээ болушат

Англис тилин окутууда маалыматтык технологияларды колдонуу жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Мультимедиа куралдары колдонууга жеңил, сабактын сапатын күчөтүүдө жана анын студенттерге эмоционалдык таасирин жогорулатуудагы алардын ролу эбегейсиз зор мааниге ээ. Бул визуалдык, түстүү, интерактивдүү компьютердик презентациялар өзгөчө көңүл бурууга арзыйт.

Студенттердин компьютердик технологияларды жигердүү колдонушу бир эле учурда бир нече көйгөйлөрдү чечет: *биринчиден*, студенттер өз алдынча маалыматтарды чыгарып алууну үйрөнүшөт; *экинчиден*, алган билимдерин күндөлүк турмуштук практикада чыгармачылык

менен колдонууну үйрөнүшөт; мындан сырткары, студенттер долбоорду даярдоодо баарлашуу тажрыйбасын жана топто биргелешип иштөө мүмкүнчүлүгүн алышат.

Компьютердик презентация жасоодо регионалдык географиялык материалдарды, сунуштоолорду колдонуу эң алмаштырылгыс нерселердин бири болуп саналат. Презентациянын жардамы менен ар бир адам которулуп жаткан тилдеги өлкөсүн, анын географиясын, тарыхын, анда жашаган калктын күнүмдүк жашоосун визуалдык, кызыктуу жана оңой чагылдырып бере ала турганы практикада көрүнөт. Ар бир студент үчүн презентация – баарынан мурда ал өзүн, өзүндө болгон кандайдыр бир өзгөчө кызыкчылыктарын, практикада ээ болгон жөндөмдөрүн башкаларга көрсөтүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ал эми окутуучу үчүн студенттердин мындай иш-аракеттери ар кандай презентацияларды түзүүдө маанилүү жаңылык катары кабылданат.

Ошондой эле студенттердин коммуникативдик ишмердүүлүгү дискуссиялык жана диспуттук мүнөздө болуп, сөз байлыгын арттырууга стратегиялык өбөлгө түзөт. Муну окутуунун жаңы технологиясы боюнча иштелген методикалык эмгектерде мындайча белгилейт. “Билим пайдалуу болуп, концептуалдуу түрүндө өздөштүрүлгөндө гана баа болот”. Ошондуктан, стратегиялык усул моделдик деңгээлдерин көрсөтүү менен угуу, окуу, сүйлөө, жазуу ишмердүүлүктөрдүн үлгүлөрү активдүү өздөштүрүлөт. Бул методдордун, моделдердин колдонулушу менен салт болуп калган калыбына келтирүү аркылуу билим алуудан же башкалардын идеясын өздөштүрүүдөн арылып, изденүү, эмгектенүү менен ой-жүгүртүп өз алдынча түшүнүүгө жетишүү пайда болот.

Ал эми мындай моделдик сабактын дидактикалык структуралары чакыруу, түшүнүү, жана ой-жүгүртүү фазалары менен этаптарга ажыратылат да, ар бир фазада аткарылган коммуникативдик иш-аракеттин натыйжасы чыгарылат.

Чакыруу - берилген тема боюнча түшүнүктөрдү студенттер мурдагы алган билимдеринин негизинде эске салат. Бул биринчиден, студенттин мурдагы билиминин деңгээлин текшерсе, экинчиден жаңы тема боюнча ойлонуу ишкердүүлүгүн активдештирет.

Түшүнүү - жаңы маалымат менен студенттердин таанышуусу, башкача айтканда, тексти окуу же фильмди көрүүсү мугалимдин түшүндүрмөсү аркылуу жаңы теманын материалы тааныштырылат. Студентти баштапкы өзүнүн түшүнүгү менен текстти байланыштырат. Ошол эле учурда мурда билгенин, жаңы өздөштүргөнүн жана эмне билүү керек экендигин байкоого болот.

Ойлонуу - бул баскычта студенттердин алган билимдери бышыкталып, материалдар өздөштүрүлөт жана керектүү билимдерге ээ болот. Натыйжада түшүнүү, ойлонуу баскычтарынан өтүп, тема боюнча түшүнгөнүн жолдошторунун алдында презентациялайт, логикалык мазмунду ачык айкын айтып берет.

Интерактивдүү педагогикалык технологиялар окуу ишмердүүлүгүн диверсификациялоого жардам берет, ошондой эле окууга болгон мотивациянын (кызыктыруунун) жогорулашына шарт түзөт.

Жаңы билим берүү парадигмасында билим алууга болгон түрткү маанилүү орунду ээлейт. Мотивациянын максаты - студенттердин сабакка болгон туруктуу кызыгуусун калыптандыруу, баарлашуу жана чыгармачылык жөндөмдөрүн өнүктүрүү болуп эсептелет.

Окутуучунун негизги милдети - студенттердин активдүү таанып-билүү иш-аракетин жандандыруу ыкмаларын жана усулдарын тандоо, билим берүү процессинин ар бир катышуучусунун чыгармачыл деңгээлин көтөрүүсү ишке ашыруу болуп саналат.

Интерактивдүү окутуунун маңызы билим берүү процесси студенттердин дээрлик бардыгы окуу процессине тартылгандай уюштурулгандыгында,

алар билген жана ойлонгон нерсесин түшүнүп, чагылдырууга мүмкүнчүлүк алышат.

Интерактивдүү технологиялар төмөнкүлөрдү өз ичине камтыйт:

- Диалогдук байланыш;
- Өз алдынча алган тажрыйбалуу билим жана көндүмдөргө ээ болуу;
- Сынчыл ой жүгүртүүнү (сынчыл ойломду) өнүктүрүү;
- Көйгөйлөрдү/маселелерди чечүү жөндөмүн өнүктүрүү;
- Билүүсүнүн, жасай алуусунун, көндүмүнүн (ЗУН) ой жүгүртүү; көбөйтүү, кабыл алуу деңгээлиндеги татаал өз ара аракети;
- Студенттердин жеке сапаттарын калыптандыруу.

Интерактивдүү окутуу бир эле мезгилде бир нече көйгөйлөрдү чечет: баарлашуу жөндөмдөрүн жана шыктарын өркүндөтөт, окуу процессинин катышуучуларынын ортосунда эмоционалдык байланыштарды түзүүгө жардам берет, маалыматтык көйгөйдү чечет, анткени ал студенттерге керектүү маалыматтарды берет, ансыз биргелешкен иш-чараларды жүзөгө ашыруу мүмкүн эмес; жалпы билим берүү көндүмдөрүн жана шыктарын өркүндөтүү билим берүү милдетин камсыз кылат,

анткени ал командада иштөөгө үйрөтөт. Ошондуктан окутуучуларды ар бир сабактарында колдонгон интерактивдүү окутуу технологияларын жогорку деңгээлде пайдаланууга жана алардын натыйжалуулугун арттырууда чарчап, чаалыкпастан, белсенип иштей берүүгө чакырып кетebиз.

Ар бир колдонулган интерактивдүү технологиялар аркылуу жетишилген ийгиликтерге байма-бай анализ жүргүзүү менен усулдук жактан жаңы жетишкендиктерге ээ болууга аракет кылуу жагын сунуштайбыз. Мында чет өлкөлүк кесиптештердин да илимий, усулдук жактан жарык көрүп жаткан эмгектерин окуп, таанышуу менен аларды өз практикабызда кеңири пайдаланууну көндүм адатка айландыруубуз абзел.

Илим менен техниканын жетишкендиктеринин аркасында пайда болуп жаткан жаңы инновациялык технологияларды улам-улам, өз учурунда өздөштүрүү менен, күн санап аракет кылышыбыз керек. Мезгилден артта калуу- бул кечирилгис күнөө. Ал эми студенттердин алдында илим менен билим жаатындагы жаңылыктардан алдыга озуп чыгышы, өз алдынча билимдерин өстүрүп туруу жагы талап кылынат. Буга бир гана каалоо жетишсиз, ал эми каалоо болсо, жол оңой эле табылат демекчибиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Саалаев Ө. Окутуунун интерактивдүү усулдары. I, II бөлүмдөр мугалимдер үчүн усулдук жыйнак. - Б., 2018. – 160 б.
2. Апишова А.Р., Исмаилов А.Э. Окутуунун интерактивдүү методдору // Известия вузов Кыргызстана. – Б., 2017. -№ 10.
3. Келгиле окуйбуз! Окуу жөндөмүн өркүндөтүү боюнча колдонмо. -Б., 2017.-484 б.
4. Силютина Н.В. «Интерактивные технологии обучения на уроках английского языка». –Саяногорск, 2018.
5. Мухаметжанова А.О., Айдарбекова К.А., Мухаметжанова Б.О. Интерактивные методы обучения в вузе // Прикладных и фундаментальных исследований. –М., 2016. – № 2-1. – С. 84-88;
6. Активные и интерактивные методы обучения: Учебное пособие / Под ред. В.И.Гребенюкова. - Нижневартговск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2014. - 155 с.

МАЗМУНУ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENT

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

PEDAGOGICAL SCIENCE

1. Аскар кызы Жылдыз

КЫРГЫЗ ТИЛИНИН ЛЕКСИКАСЫН ОКУТУУНУН МЕТОДИКАСЫ.....	2
Аскар кызы Жылдыз	
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЛЕКСИКИ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА.....	2
Askar kzy Zhyldyz	
METHODS OF TEACHING VOCABULARY OF THE KYRGYZ LANGUAGE.....	2
2. Оторбаев Б. К.	
КОМПЕТЕНЦИЯ, КОМПЕТЕНЦИЯЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ, ОКУУЧУЛАРДЫН	
КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮКТӨРҮН ӨЗӨКТҮК КОМПЕТЕНЦИЯЛАР НЕГИЗИНДЕ ӨНҮКТҮРҮҮ.....	6
Оторбаев Б. К.	
КОМПЕТЕНЦИЯ, ВИДЫ КОМПЕТЕНЦИЙ, РАЗВИТИЕ У УЧАЩИХСЯ	
ОСНОВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ.....	6
В. К. Otorbaev	
COMPETENCE, TYPES OF COMPETENCIES, DEVELOPMENT OF	
STUDENTS ' CORE COMPETENCIES.....	6
3. С.А.Одокозова,	
БЕЙВЕРБАЛДЫК КАРАЖАТТАРДЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ПИКИР	
АЛЫШУУДАГЫ РОЛУ.....	12
С.А.Одокозова,	
РОЛЬ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ОБЩЕНИИ.....	12
S. A. Odokozova	
The role of nonverbal means in pedagogical communication.....	12
4. С.А.Одокозова.	
САБАКТА ЭТНОМАДАНИЙ ЛЕКСИКАНЫ ӨЗДӨШТҮРҮҮНҮН МААНИСИ.....	18
С.А.Одокозова,	
ЗНАЧЕНИЕ ОСВОЕНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ЛЕКСИКИ НА УРОКЕ.....	18
S. A. Odokozova	
The importanse of developing ethnocultural vocabulary in the classroom.....	18
5. Турсунова Айгүл Аскарровна,	
ТИЛ ИЛИМИНДЕ «МОДЕЛДӨӨ» МЕТОДУ.....	22
Турсунова Айгүл Аскарровна,	
МОДЕЛИРОВАНИЕ КАК МЕТОД ПОЗНАНИЯ В ЛИНГВИСТИКЕ.....	22
Tursunova Aigul	
MODELING AS A METHOD OF COGNITION IN LINGUISTICS.....	22
6. Мадмуратова Замира Гулбаевна, Токсонбаева Канимет,	
МАР БАЙЖИЕВДИН «ТӨРТ АДАМ» ДРАМАСЫНДАГЫ НРАВАЛЫК ТАРБИЯ БЕРҮҮ	
ИДЕЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА КӨРКӨМ ИШТЕЛИШИ.....	27
Мадмуратова Замира Гулбаевна, Токсонбаева Канимет,	
ОСОБЕННОСТЬ ИДЕИ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ В ДРАМЕ МАРА БАЙЖИЕВА	
«ЧЕТЫРЕ ЧЕЛОВЕКА» И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОРАБОТКА АВТОРА.....	27
Madmuratova Zamira Gulbaevna, Toksonbaeva Kanimet,	
FEATURES AND ARTISTIC DEVELOPMENT OF THE IDEA OF MARA BADZHIEV	
OF MORAL EDUCATION IN THE Drama “FOUR PEOPLE”.....	27
7. Токсонбаева Канимет,	
ЭЛДИК ЫРЛАРДАГЫ ЖАШ МУУНДАРДЫ ТАРБИЯЛОО ИДЕЯЛАРЫ.....	32
Токсонбаева Канимет,	
ИДЕИ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ В НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ.....	32
Toksonbaeva Kanimet,	
THE IDEA OF EDUCATING THE YOUNGER GENERATION IN FOLK SONGS.....	32
8. Жайлаубаева Куралай Саркытбаевна,	
МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ, ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО	
ЯЗЫКА ДЛЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ.....	37
Жайлаубаева Құралай Саркытбайқызы,	
Жоғары оқу орындарының студенттеріне қазақ тілін екінші тіл ретінде оқыту	

барысында қолданылатын әдіс –тәсілдер.....	37
Zhailaubaeva Kuralai Sarkytbaevna , Methods and techniques used in the study of the Kazakh language as a second language for students of higher educational institutions.....	37
9. Акматалиев А.Т., Акматалиева А.А., Жумакадыр уулу М., Жунусали кызы Н., КЫРГЫЗ ЭТНОМАДАНИЯТЫНДА ҮЙ ЖАНЫБАРЛАРЫНА КАРАТА МАМИЛЕНИН БЕРИЛИШИ...42 Акматалиева А.А., Акматалиев А.Т., Жумакадыр уулу М., Жунусали кызы Н., ОТНОШЕНИЕ К ДОМАШНИМ ЖИВОТНЫМ В КЫРГЫЗСКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРЕ.....42 Akmatalieva A. A., Akmatalliev A. T., Zhumakadyr uulu M., Zhunusali kyzy N., ATTITUDE TO PETS IN KYRGYZ ETHNIC CULTURE.....42	42
10. Абдулатов А.А., Акматалиев А.Т., Мааткеримов З.Ж., Жунусали кызы Н., ФОЛЬКЛОРДУК ЧЫГАРМАЛАРДЫН СОЦИАЛДЫК-МНЕМОЛОГИЯЛЫК ТАБИЯТЫ ЖӨНҮНДӨ.....45 Абдулатов А.А., Акматалиев А.Т., Мааткеримов З.Ж., Жунусали кызы Н., О СОЦИАЛЬНО-МНЕМОЛОГИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ ФОЛЬКЛОРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ.....45 Abdulatov A.A., Akmatalliev A. T., Maatkerimov Z. Zh., Zhunusali kyzy N., ON THE SOCIO-MNEMOLOGICAL NATURE OF FOLKLORE WORKS.....45	45
11.Матиева У.С., Жунусали кызы Н., Көкөнова Н.Ж., НАКЫЛ СӨЗДӨРДӨГҮ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА ФИЛОСОФИЯЛЫК ОЙЛОРДУН ЖАШТАРДЫ ТАРБИЯЛООДОГУ РОЛУ.....50 Матиева У.С., Жунусали кызы Н., Көкөнова Н.Ж., РОЛЬ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ И ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В МУДРЫХ ИЗРЕЧЕНИЯХ В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ.....50 Matieva U. S., Zhunusali kyzy N., Kokonova N. Zh., THE ROLE OF ETHNOLINGUISTIC AND PHILOSOPHICAL THOUGHTS IN PROVERBS IN EDUCATING YOUNG PEOPLE.....50	50
12. Г.Т.Темиралиева, Р.А.Иминова, Ш.А.Кушубакова, ЭГЕМЕНДҮҮЛҮКТҮН ШАРТЫНДА КЫРГЫЗСТАН МУЗЕЙЛЕРИНИН ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР.....54 Г.Т.Темиралиева, Р.А.Иминова, Ш.А.Кушубакова, НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ МУЗЕЕВ КЫРГЫЗСТАНА В УСЛОВИЯХ НЕЗАВИСИМОСТИ.....54 G. T. Temiralieva, R. A. Iminova, Sh. A. Kushubakova, SOME ISSUES OF DEVELOPMENT OF MUSEUMS IN KYRGYZSTAN IN THE CONDITIONS OF INDEPENDENCE.....54	54
13. Мааткеримов З.Ж., Нурдинов Б.Ж., КОЛЛЕДЖДЕРДЕ АНГЛИС ТИЛИ САБАГЫН ОКУТУУДА ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАРДЫ ЖАНА ЫКМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУУ.....58 Мааткеримов З.Ж., Нурдинов Б.Ж., ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ И ПРИЕМОВ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ В КОЛЛЕДЖАХ.....58 Maatkerimov Z. Zh., Nurdinov B. Zh., USE OF INTERACTIVE METHODS AND TECHNIQUES IN TEACHING ENGLISH IN COLLEGES.....58	58